

Klasik Fıkıh Usûlü Eserlerinde Mebâdî Konularının Gelişimi*

The Development of Mabâdî Subjects in the Classical Books on Uşûl al-Fıkh

Yakup Dalmızrak^{1,2}

* Bu makale "Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği: Molla Gürânî'nin ed-Dürrer Mukaddimesi Ekseninde Fıkıh Usûlü Mukaddimelerinde Usûl Tartışmaları" adlı yüksek lisans teziminin "Fıkıh Usûlünün Mebâdî" bölümü esas alınarak hazırlanmıştır.

¹(Arş. Gör.), Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hakkari, Türkiye
²(Doktora Öğrencisi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Hukuku Anabilim Dalı

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Yakup Dalmızrak (Arş. Gör.),
Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hakkari,
Türkiye
E-posta: ydalmızrak1683@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9672-8431

Başvuru/Submitted: 25.10.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested:
16.01.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
26.01.2022

Kabul/Accepted: 30.01.2023

Atf/Citation: Dalmızrak, Yakup. Klasik Fıkıh Usûlü Eserlerinde Mebâdî Konularının Gelişimi. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 13/1, (Mart 2023): 142-173.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2023.1193988>

ÖZ

Fıkıh usûlü akli ve nakli ilimlerden ilkeler edinmiştir. İlke edindiği ilimler arasında kelâm, Arap dili, fıkıh ve mantık ilimleri başta gelmektedir. Usûlün dayandığı ilimlerin neler olduğunu ifade etmek üzere ilk defa İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) tarafından "fıkıh usûlünün maddi temellerini oluşturan ilimler" anlamında *mevâdd* kavramı kullanılmıştır. Bu kavram sonraki asırlarda yerini aslında bir mantık terimi olan *mebâdî* kavramına bırakmıştır. Usûl eserlerinde kelâmî kavramlara yer verenler aynı zamanda kelâmcı usûlcülerdir. Bu kavramları usûl kitaplarına taşımak, usûlü kelâm ilminin bir fer'i olarak kabul etme düşüncesinden neşet etmektedir. Fakih usûlcüler ise kelâm meselelerini usûl eserlerine taşıma konusunda mesafeli durmakla beraber yeri geldiğinde konu hakkındaki düşüncelerini ifade etmekten geri durmamışlardır. Özellikle *hüsün-kubuh* gibi akıl-şeriat ilişkisini ifade eden konulara hemen hemen bütün eserlerde yer verildiği görülmektedir. Nihayet fakih usûlcülerden Âlâeddîn es-Semerkandî (ö. 539/1144), usûlde kelâmî meselelere yer vermeyi bir zorunluluk olarak telakki etmiş ve fukahâ yazım geleneğinde bir dönüşüm başlatmayı amaçlamıştır. Bu makale, mütekelimün, fukahâ ve memzûc yazım geleneğine sahip temsil kabiliyeti yüksek bazı eserleri merkeze alarak *mebâdî* konularının seyrini incelemeyi hedeflemektedir. Kelâmcı müelliflerin yer verdiği kavram ve meselelerin neler olduğu, fakih usûlcülerin işlediği kelâmî konuları hangi bağlamda ele aldıkları ve son olarak iki geleneği birleştirmeyi hedefleyen memzûc yöntemle kaleme alınmış eserlerin tercihlerini mukayeseli olarak saptamak bu araştırmanın temel konusu olmaktadır. Kelâm ilminin yanı sıra diğer ilimlerle alakalı *mebâdî* hakkındaki usûlcülerin tercihlerine de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Usûl-i Fıkıh, Mebâdî, Mütekelimün, Fukahâ, Memzûc

ABSTRACT

The methodology of Islamic law (*uşûl al-fıkh*) procures the principles from the rational and revealed sciences. Kalâm, the Arabic language, fıkh, and logic are among the sciences whose principles Islamic jurisprudence has adopted. The concept of *mawâdd* was first used by İmâm al-Ĥaramayn al-Juwaynî (d. 478/1085) to mean the sciences that establish the fundamentals

of *uşûl al-fiqh* and to express the sciences from which the methodology drew. In the following centuries, this concept was replaced by the concept of *mabâdî* [rudiments], which is a term from logic. Those who include theological concepts in their works on Islamic Jurisprudence are also theologians (*mutakallimûn*). Transferring these concepts into books on methodology had arisen from the idea of accepting methodology as a branch of theology. The jurists, on the other hand, kept their distance from transferring the issues of *kalâm* to works on methodology but did not hesitate to express their thoughts on the subject when appropriate. The subjects expressing the relationship between reason and text, such as *husun* and *qubuh* [good and evil], are seen to be included in almost all works. After some time, one of the scholars, 'Ala' ad-Dîn Al-Samarqandî (d. 539/1144), felt the need to include theological issues in the works on jurisprudence and aimed to initiate a transformation in the tradition of writing for the *fuqahâ'* [Islamic jurists]. This article aims to examine the course of *mabâdî* issues by focusing on some works with high representational ability regarding the traditions of *mutakallimûn*, *fuqahâ'*, and *mamzûj* [mixed] writing. The main subject of this research is to examine the concepts and issues theologian authors included, to examine the context in which the jurists dealt with the theological issues, and finally to determine the preferences of the works written using the *mamzûj* method, which aims to combine the two traditions. In addition to the science of *kalâm*, this study also includes scholars' preferences regarding *mabâdî* in relation to the other sciences..

Keywords: Uşûl al-Fiqh, Mabâdî, Mutakallimûn, Fuqahâ', Mamzûj

EXTENDED ABSTRACT

Islamic jurisprudence (*uşûl al-fiqh*) procured its principles from the rational (*aqlî*) and revealed (*naqlî*) sciences. The sciences of *kalâm*, the Arabic language, *fiqh*, and logic are among the leading ones from which Islamic jurisprudence adopted its principles. Some time had passed before these principles took on a systematic form in *uşûl al-fiqh* works. Although the subject of *mabâdî* had not become prominent in methodology works until the second half of the 4th century AH/10th century CE, some works can be seen to have established a connection between *uşûl al-fiqh* and sciences such as theology and *fiqh*, with works such as Abû Bakr al-Khaffâf's (fl. Early 4th/11th century) *al-Aqsâm wa-l-khişâl* and Abû Bakr al-Bâqillânî's (d. 403/1013) *at-Taqrîb wa-l-irshâd* being examples of these. In the next century, however, Imâm al-Haramayn al-Juwaynî (d. 478/1085) gathered the topics discussed in those works under the concept of *mawâdd*, which he used to mean the sciences that form the material foundations of *uşûl al-fiqh*. He was the first to mention *kalâm*, the Arabic language, and the rules of *fiqh* within the scope of this concept he used. Juwaynî emphasized that, before starting a science, importance is had in knowing from what kind of sources this science benefits. The fact that *uşûl al-fiqh* benefits the science of *kalâm* is because *kalâm* is seen as a source of legitimacy for all Islamic sciences. At the same time, the correctness of *al-dalîl al-shar'î* [proofs of the Sharî'a], which is what this method deals with, can be shown by proving divinity and prophecy, which are subjects of the science of *kalâm*.

The Arabic language, on the other hand, has vital importance in understanding verses and hadiths as *naşş* [a known, clear legal injunction], as Arabic is the original language of the Qur'an and hadiths, which are the main sources of *uşûl al-fiqh*. Among the language methods for proofs are subjects such as the truth and metaphor of a word, openness and ambiguity, and the signification of a word to its meaning. *Uşûl al-fiqh* also benefits from *furû'* *fiqh*. This is

because the Islamic jurist needs the imagination of judgements and examples when proving and disproving judgements. With al-Ghazālī, the science of logic was also included among these source sciences. He included an introduction to logic in his renowned work, *al-Mustaşfā*. Al-Ghazālī's main concern was that no one would trust the knowledge of those who did not know logic. This attitude of his was highly respected among scholars. In the next centuries, the concept of *mawādd* [matters] was replaced by the concept of *mabādī* [rudiments], which is a logical term. The concept of *mabādī* was defined by Sayf al-Dīn al-Āmidī (d. 631/1233) as the concepts (*taşawwurāt*) and the assertions (*taşdiqāt*) that are assumed to be true, upon which the issues of a science depend, and whose reality has not been proven in that science.

Transferring these concepts into books on methodology had arisen from the idea of accepting methodology as a branch of theology. However, *mutakallimūn* scholars also were found who did not view *uşūl al-fiqh* as an accessory of theology (*kalām*) and thus opposed it, with Mu'tazilah scholar Abū Husayn al-Basrī (d. 436/1044) and Ḥanbalī scholar Abū al-Wafā Ibn 'Aqīl (d. 513/1119) being at the head of this group. On the other hand, fiqh scholars kept a distance from carrying the issues of *kalām* to their works but did not hesitate to express their opinions on the subject when appropriate. The subjects expressing the relationship between reason and text, such as *ḥusun* and *qubuh* [good and evil], are seen to be included in almost all works. However, they obviously did not have the same concerns as the *mutakallimūn* scholars. On the other hand, one of the jurists, 'Ala' al-Dīn Al-Samarqandī (d. 539/1144), felt the need to include theological issues in the methodology and aimed to initiate a transformation in the tradition of jurist writing. His attitude can be said to have been received relatively favorably among the later Ḥanafī scholars. This attitude became apparent, especially with Ḥanafī scholars such as Muẓaffar al-Dīn Ibn al-Sā'ātī (d. 694/1295), Mullā Fanārī (d. 834/1431), and Ibn al-Humām (d. 861/1457), who wrote works using the *mamzouj* [comparative] method. Sayf al-Dīn al-Āmidī's classification of the *mabādī* in his introduction on *kalām*, language and fiqh also influenced the systematics of the works of the three Ḥanafī authors mentioned above. The difference these works have from Āmidī's was that they frequently use examples of *furū'* [elaborations], which is a feature of the *fuqahā'* [Islamic jurists'] method. While Mullā Fanārī examined concepts related to logic under the title he called *kalāmī mabādī* [essentials of *kalām*], Ibn al-Humām criticized this attitude and argued the *mabādī* that *uşūl* takes from *kalām* to be limited to issues such as *ḥusun* and *qubuh* in relation to the judge (*qadi*). This article aims to examine the course of *mabādī* issues by focusing on some works with high representational ability regarding the traditions of *mutakallimūn*, *fuqahā'*, and *mamzūj* [mixed] writing. The main subject of this research is to examine the concepts and issues theologian authors included, to examine the context in which the jurists dealt with the theological issues, and finally to determine the preferences of the works written using the *mamzūj* method, which aims to combine the two traditions. In addition to the science of *kalām*, this study also includes scholars' preferences regarding *mabādī* in relation to the other sciences.

Giriş

Fıkıh usûlünün diğer ilimlerden ilke edinmesini ifade etmek için literatürde *mebâdî* ve *mevâdd* kavramları kullanılmaktadır. Mebâdî kavramı Aristoteles (MÖ. 384-322), Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sinâ (ö. 428/1037) felsefesinde burhânî ilimlerin ilkelerini ifade edecek şekilde karşımıza çıkmaktadır.¹ Fıkıh usûlünde ise h. VII. yy'dan itibaren ıstılah anlamını kazanmıştır. Mebâdî, kavram olarak fıkıh usûlünde “bir ilimde o ilmin meselelerinin kendisine dayandığı, söz konusu ilimde ispatlanmayan ve doğru olduğu varsayılan tasavvur ve tasdikler”² şeklinde tanımlanmıştır. Mevâdd kavramı ise mebâdî kavramı henüz ıstılah anlamını kazanmadan önce İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) tarafından aynı anlamı ifade edecek mahiyette kullanılmıştır.³

Fıkıh usûlü alanında kaleme alınan eserlerde benimsenen yazım tarzına göre temelde *mütekellimûn yöntemi* ve *fukaha yöntemi* şeklinde bir ayırım yapılmıştır.⁴ Bu ayırım yapılırken fukaha yazım geleneğine sahip müelliflerin fikhî yönlerine, fûrû meseleleri usûlde çokça kullanmalarına ve bu konuda bilgi sahibi olduklarına vurgu yapılırken mütekellimûn yazım geleneğine sahip müelliflerin ise usûl eserlerinde kelâmî konulara yer verdiklerine ve kelâm ilmiyle çok haşır neşir olduklarına dikkat çekilmektedir. Bununla beraber bu vurgu ve işaretten fakih müelliflerin kelâmî meselelerle, kelâmcı müelliflerin ise fûrû fıkıhla ilgilenmedikleri anlamı çıkarılmamalıdır.⁵ Bazı araştırmacılar bu iki gelenek arasındaki temel farkı belirlerken her iki geleneğe bağlı müelliflerin izledikleri yöntemlerin ve amaçladıkları hedeflerin farklılığına dikkat çekmektedirler. Buna göre fukaha geleneğini benimseyen müellifler mezhep görüşlerine bağlı kalarak ona uygun bir usûl telifinde bulunma kaygısı taşırken mütekellimûn geleneğini izleyen usûlcüler ise savundukları görüşlerin tabii oldukları mezhebe uygun olup olmaması noktasında bir kaygı taşımaz.⁶ Bu konudaki tartışmaların farklı boyutları olmakla beraber bu çalışmadaki esas amacımız iki geleneğin tanıtımını yapmaktan ziyade erken dönemde yazılan eserlerde işlenen mebâdî konuları çerçevesinde bir tasvir yapmak olduğu için bu kadarıyla yetiniyoruz.

Modern dönemde araştırma konumuzu da ilgilendiren bazı çalışmalar bulunmaktadır. A. Cüneyt Köksal tarafından kaleme alınan *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*⁷ adlı kitabı bu

1 Ebû Nasr Muhammed Fârâbî, *el-Mantık inde'l-Fârâbî*, thk. Refik el-Acem (Beyrut: Darü'l-maşrik, 1986), 4/61. Ebû Ali el-Hüseyn b. Abdillâh b. Ali İbn Sinâ, *Dânişnâme-i Alâi*, çev. Murat Demirkol (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 114.

2 Ebû'l-Hasen Seyfeddin 'Alî el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. 'Abdürrezzâk Afifi (Suudi Arabistan: Dârü's-sami'i, 2003), 1/22.

3 İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî, *el-Burhân fi usûli'l-fikh*, thk. Salâh b. Muhammed b. 'Aveyde (Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1997), 2/12.

4 Davut İltaş, “Fıkıh Usûlü Yazımında ‘Kelâmcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi’ Ayrırmaşmasının Mahiyeti Üzerine”, *Bilimname* 2009/2 (2009), 65.

5 Adem Yığın, “Fukahâ Metodunun Genel Yapısı Üzerine”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (2003), 69.

6 İltaş, “Fıkıh Usûlü Yazımında ‘Kelâmcılar Yöntemi ve Fakihler Yöntemi’ Ayrırmaşmasının Mahiyeti Üzerine”, 74. Fukaha ve mütekellimûn şeklinde yapılan ayırımın mezhep taassubu argümanı üzerinden yapıldığı hakkındaki iddianın değerlendirme ve eleştirisi için bk. Murteza Bedir, “Kelâmcı ve Fıkıhçı Usul Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 29 (2013), 83-87.

7 A. Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2008).

çalışmaların başında gelmektedir. Köksal, zikri geçen çalışmasının ilk bölümünde özelde fıkıh usûlünün genelde diğer ilimlerin, mukaddime, mevzu, mebâdî, mesâil, işlev gibi mahiyet ve gayelerinin belirlenmesinde önemli olan temel kavramları ele almaktadır. İkinci bölümde ise bu kavramların fıkıh usûlünde kazandıkları anlam ve tasavvurları çerçevesinde usûlün mahiyet ve gayesinin saptanması ve söz konusu kavramların usûle tatbik edilmesi tartışılmaktadır.

Araştırmamızı ilgilendiren diğer bir çalışma ise Murat Şimşek'e aittir. *Mevzû-Mebâdî-Mesâil-Gâye Bağlamında Fıkıh ve Usûlü*⁸ adını verdiği çalışmasında fıkıh usûlünün genellikle mukaddimelerde işlenen, başlıkta adı geçen kavramların tanımlarını incelemiş ve bu kavramların usûl ile ilişkisini klasik eserlerden nakillerle sunmaya çalışmıştır. Vardığı sonuçlara bakıldığında makalede yazar daha çok usûl ve fûrû-i fikhin işlevi, usûlün anlam ve yorumlamadaki temellendirme görevi üzerine yoğunlaşmaktadır.

Araştırmamız, söz konusu çalışmalardan farklı olarak kavramların mahiyetini açıklamayı amaç edinmemekte ve dolayısıyla içerik bakımından farklılaşmaktadır. Keza araştırmamız diğerlerinden farklı olarak özellikle erken dönem fıkıh usûlü eserlerindeki mebâdînin gelişim seyrini irdelemeyi hedeflenmektedir. Bu bağlamda mebâdî kavramının ilk olarak kim tarafından ortaya atıldığı, hangi mebâdîyi işlediği, bununla ne amaçladığı ve sonraki eserlerde gelinen noktanın ne olduğu araştırmanın temel sorularını oluşturmaktadır. Bu nedenle usûl kitaplarının özellikle mukaddime bölümleri irdelenecektir. Mebâdînin tespit edilmesi için Şafi'î'nin *er-Risâle*'sinden itibaren usûl kitaplarından temsil kabiliyeti yüksek eserlere müracaat edilecektir.⁹ Ancak usûl tarihinde yazılmış tüm literatürü bir makalede incelemek mümkün olmadığından birinci klasik dönemde (hicri 7.yy'a kadar) kaleme alınan eserler merkeze alınacaktır. Ayrıca h. 7. yy. sonrası ilk örnekleri telif edilen, usûl yazımındaki mütekellimün ve fukaha yazım tarzlarını birleştirmeyi hedefleyen eserlerde mebâdînin gelişimini takip etmek mühim olduğundan memzûc yazım tarzıyla ele alınan belli başlı eserlere de başvurulacaktır.¹⁰

1. Mebâdî ve Mebâdî Yerine Kullanılan Kavramlar

Mebâdî, *mebde* mastarının çoğuludur. Mebde ise bir şeyin evveli anlamındaki el-bud' البُدْ mastarından türemiştir. Mebâdî herhangi bir şeyin başlangıcı, bir şeyin kendisinden oluştuğu maddesi, başlama zamanı gibi anlamlarda kullanılmaktadır.¹¹ Bu kavram Aristoteles

8 Murat Şimşek, "Mevzû-Mebâdî-Mesâil-Gâye Bağlamında Fıkıh ve Usûlü", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (01 Ekim 2012), 61-80.

9 Çalışmada kaynak olarak kullanılması düşünülen başlıca mütekellimün usûl eserleri şunlardır: Bâkılânî'nin (ö. 403/1013) *et-Takrîb ve 'l-irşâd*'ı, Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin (ö. 436/1044) *el-Mu'temed*'i, Cüveynî'nin *el-Burhân*'ı, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Mustasfâ*'sı, Ebü'l-Vefâ İbn Akil'in (ö. 513/1119) *el-Vâdh*'ı, Râzî'nin (ö. 606/1210) *el-Mahşul*'u, Âmidî'nin (ö. 631/1233) *el-Ihkâm*'ı; Fakih usûlcülerden ise Cassâs'ın (ö.370/981) *el-Fusûl*'ü, Debûsî'nin (ö. 430/1039) *Takvimü 'l-edille*'si, Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Usûl*'ü, Semerkandî'nin (ö. 539/1144) *Mizânü 'l-usûl* adlı eseri kullanılacaktır.

10 Memzûc yazım tarzına sahip müelliflerden İbnü's-Sâ'âtî'nin (ö. 694/1295) *Bedi'ü'n-nizâm*'ı, Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) *Tenkihü 'l-usûl*'ü, Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) *Fusûlü 'l-beda'î*'si ve İbnü'l-Hümâm (ö.861/1457) *et-Tahrîr fi 'ilmi 'l-usûl* adlı eseri kullanılacaktır.

11 Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâfü istulâhâtî 'l-fünûn ve 'l-'ulûm* (Beirut:

tarafından *arkhe* şeklinde kullanılmış ve İslam dünyasındaki tercüme hareketleri sırasında mebde sözcüğüyle tercüme edilmiştir. Daha sonra Latinceye *principle* sözcüğü ile tercüme edilen bu kavram İngilizcede aynı kelimenin yanı sıra *root* sözcüğü ile de ifade edilmektedir. Türkçede ise mebde kavramının karşılığı *ilke* kelimesidir.¹²

Aristoteles, burhanî ilimleri mevzu, mebâdî ve mesâil şeklinde bir ayrıma tabi tutar.¹³ İslam felsefecilerinden Fârâbî, ilimleri ameli (pratik) ve nazari (teorik) olarak iki kısma ayırdıktan sonra nazari ilimlerin genel olarak konu, ilke ve meseleleri kapsadığını söyler.¹⁴ Bu konuda İbn Sinâ'nın da selefini takip ettiği görülmektedir. Nitekim o, benzer şekilde burhanî ilimlerin üç unsurundan bahseder. Bunlar da konu, zati arazlar ve ilkelerdir. Ona göre ilkeler ilmin aslını oluşturur ve o ilmi öğrenmek için ilkelerine inanmak gereklidir.¹⁵ Bu ilkeler dört tanedir: İlki ilmin tasavvurunu oluşturan tanımdır (had/tarif). Diğer üçü ise ilmin tasdiklerine tekabül eder. Bunlar da sırasıyla ilksel öncüller (müteârifeye), aslî konular (usûl-i mevzûa) ve müsadelerdir (hipotez).¹⁶ Görüldüğü üzere bu ilkeler kendi içerisinde tasavvurî ve tasdikî olarak iki kısma ayrılır. Bir ilmin tasavvurları o ilmin konusu, cüzleri ve zati arazlarıdır. Bunlara aynı zamanda "ilmin sınırları" diğer bir ifadeyle "ilmin tanımı" da denir.¹⁷ İbn Sina'nın bahsettiği ilk ilke bu kısmı ifade etmektedir. İlmin tasdikleri ise kendinde apaçık olma (mütearife) ve olmama şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Kendinde apaçık olan mebâdîye "mütearife/bedihi" denir ve ilim bunlarla meydana gelir. Kendinde apaçık olmanın anlamı herhangi bir delile ihtiyaç duymadan doğru olmalarıdır. Bunlara mutlak mebâdî denir.¹⁸ Bunlar tüm ilimler için ortak olabileceği gibi sadece bazı ilimler için de geçerli olabilir. Söz gelimi "İspat ve nefiy aynı anda doğru ve yanlış olamaz" ilkesi tüm ilimler için geçerlidir. Fakat "Bir bütünün iki eşit parçası alındığında geri kalan iki parça da birbirine eşittir" ilkesi geometri ilminde geçerli mütearife bir ilkedir.¹⁹ Eğer mebâdînin apaçık oluşu kendinden değilse başka bir ilimle irtibatlı olduğu ön kabulü/hüsnüzannı ile doğruluğu başka ilimlerde ispatlanır. Şayet söz konusu ön kabul başka ilmin güvenilirliğine yaslanıyorsa buna "usûl-i mevzua/postüla" denir. Bu anlamda diğer ilmin mesâilî sayılır. Söz gelimi fıkhıdaki "Bu icma ile haramdır" cümlesi fıkhıta geçerli

Mektebetü Lübnân Naşırûn, 1996), 2/1431; Ebû 'Abdullah Bedreddîn ez-Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhît fi usûli'l-fikh* (Kahire: Dârü'l-kutubî, 1994), 1/48; Kutub Mustafa Sanû, *Mu'cemu mustalâhati usûli'l-fikh* (Dimeşk: Darü'l-Fikr, 2000), 382.

12 Ömer Odabaş, *İbn Sinâ'da Konu, İlke ve Mesele* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yükek Lisans Tezi, 2020), 10; Sanû, *Mu'cemu mustalâhati usûli'l-fikh*, 382.

13 Hacı Sağlık, "Burhânî Bilimlerin Konu, İlke ve Mesele Ayrımının İbn Sinâ ve Sonrasındaki Bazı Uygulamaları", *İBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019), 577; Yakup Dalmızrak, *Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği: Molla Gürânî'nin ed-Durer Mukaddimesi Ekseninde Fıkıh Usûlü Mukaddimelerinde Usûl Tartışmaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yükek Lisans Tezi, 2021), 14.

14 Fârâbî, *el-Mantık inde'l-Fârâbî*, 4/60-61.

15 İbn Sinâ, *Dânişnâme-i Alâî*, 114-118.

16 İbn Sinâ, *Dânişnâme-i Alâî*, 118.

17 Ebû's-Senâ'î Mahmûd b. 'Abdurrahman el-İsfahânî, *Beyanü'l-muhtasari şerhi muhtasari İbni'l-Hâcib*, thk. Muhammed Mazhar Bekâ (es-Su'udiyye: Dârü'l-Medenî, ts.), 1/12.

18 İsfahânî, *Beyanü'l-muhtasar*, 3/1/12.

19 Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn* (Bağdat: Mektebetü'l-Musnâ, 1941), 1/9.

bir ilkedir. Ancak icma fikhın konusu olmayıp usûl-i fikhın meselesidir ve icma ile hüküm vermenin geçerliliği usûl-i fikihta ispatlanmaktadır. Bu yargıyı kullanan fakih, usûl-i fikhın otoritesine dayanmaktadır. Şayet bu ön kabul şüpheye dayanıyorsa buna “müsâderât/hipotez” denir. Müsâderât kabilinden olan ilkeler kişiden kişiye değişebilir. Hatta bazen usûl-i mevzua kabilinden de olabilir.²⁰ Söz gelimi fıkihta kullanılan “Bu istihsan ile haramdır” cümlesi bazı fakihlere göre müsâderât kabilinden olabilirken bazılarına göre usûl-i mevzua kabilindedir. Çünkü bazıları istihsanı geçerli bir delil olarak görmemektedir.²¹ Mebâdî eğer kendinde açık değilse çoğunlukla daha üst, nadiren de olsa kendisinden mertebe olarak daha alt ilimde ispatlanır. Ancak alt ilmin üst ilme ilke sunması devre yol açacağından alt ilimlerden alınan mebâdînin üst ilimde bulunan asıl ya da ilkelere mebni olmama şartına bağlanmaktadır.²²

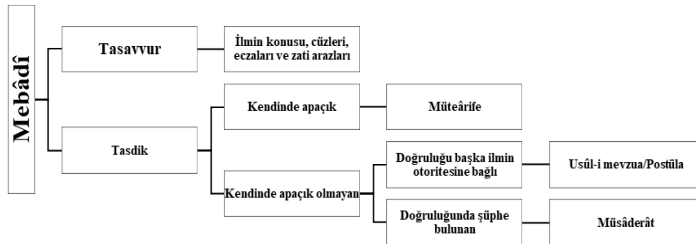
Mebâdî bazen mukaddime anlamında ilimde maksud olan konulara başlamadan önce açıklanan şeyleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bu anlamıyla ilmin bir cüzü olarak kabul edilmez.²³ Seyyid Şerif el-Cürçânî (ö. 816/1413), mukaddime kavramının mebâdî kavramından daha kapsamlı olduğunu söyler. Ona göre mukaddime, ilmin konularının kendisine dayanması, kıyas önermesi ve delilin doğruluğuna dayanak olması şeklinde üç farklı anlamda kullanılabilir. Mukaddime konular doğrudan ve dolaylı olarak kendisine dayanırken mebâdîde konular sadece doğrudan kendisine dayanmaktadır.²⁴ Sa’üddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390) de benzer şekilde mukaddime ve mebâdî arasındaki farka işaret etmektedir. O, herhangi bir ilme başlamadan ilmin tanımı, gayesi, konuları ve istimdat ettiği kaynakların incelendiği ilmin kapsamına dâhil olmayan kısmı mukaddime şeklinde ifade ederken ilmin kapsamında yer alan, ilmin konuları, zatî arazları hakkındaki tasavvurlar ile o ilmin zeminini oluşturan tasdikler gibi ilkeleri mebâdî şeklinde değerlendirmektedir.²⁵

Mebâdî kavramı yaygınlaşmadan evvel yerine aynı anlamı ifade eden *mevâdd* kavramının kullanıldığı görülmektedir. Bu kavram ilk defa Cüveynî tarafından kullanılmaktadır.²⁶ Mevâdd

20 Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/9.

21 Şimşek, “Mevzû-Mebâdî-Mesâil-Gâye Bağlamında Fıkıh ve Usûlü”, 64.

22 Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn*, 1/9; Şimşek, “Mevzû-Mebâdî-Mesâil-Gâye Bağlamında Fıkıh ve Usûlü”, 65; Dalmızrak, *Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği*, 14-15.

23 İsfahânî, *Beyanü'l-muhtasar*, 3/1/12; Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, 86.

24 Ebü'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. 'Alî es-Seyyid eş-Şerif el-Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 225.

25 Ebü'l-Fazl Adüdüddîn el-İcî, *Şerhu muhtasari'l-Muntehâ me'a hâşiyeti'l-Teftâzânî ve'l-Cürçânî*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Darü'l Kütübî'l-İlmiyye, 2004), 1/44.

26 Cüveynî, *el-Burhân*, 1/7.

bir şeyin maddesini yani o şeyi oluşturan unsurları ifade eder. Bu unsurlar hem taşın ve tahtanın maddesi gibi hissi, hem de ilmin meselelerini oluşturan manevi unsurlar olabilmektedir.²⁷ Cüveynî, fıkıh usûlünün mevâddı arasında kelâm, Arap dili ve fûrû fikhî zikretmektedir.²⁸

Çalışmada mebâdî kavramı tam da Cüveynî'nin bahsettiği fıkıh usûlünün maddi temellerini oluşturan ilimler ve bu ilimlerden aldığı ilkeler anlamı esas alınarak incelenecektir. Söz konusu ilimler kelâm, Arap dili, fıkıh ve daha sonra bunlar arasına dâhil olan mantık ilmidir. Bu çalışmada belirlenen usûl kitaplarında bahsi geçen ilimlerin kavramlarının gelişim seyrinin sunulması hedeflenmektedir.

2. Mütakellimûn Yazım Geleneğinde Mebâdînin Gelişimi

Fıkıh usûlü eserlerinde kelâm ve Arap dili ile alakalı tartışmaların tarihçesi usûl alanında yazılan erken dönem eserlerine kadar uzanmaktadır. Bu alandaki ilk telif kabul edilen Şafî'nin *er-Risâle*'sinde kelâmî konulara yer verilmediği bilinmekteyse²⁹ de yaklaşık bir-iki asır sonra yazılan usûl eserlerinde bu konuların işlendiğini söylemek gerekir. Buna ilişkin ilk işaretleri Ebû Bekir el-Haffâf'ın (ö. 4./10.yy'ın ikinci yarısı)³⁰ *el-Aksâm ve'l-hisâl* adlı eserinde görmek mümkündür. Haffâf, fûrû fikhî ile alakalı yazdığı eserin başında usûl konularını ihtiva eden bir mukaddime sunmaktadır. Bu bölümde helal ve haramın idrak edilmesinde aklın rolü ve bilgi teorisi ile alakalı konuları irdelemektedir. Ona göre şer'ın yanında akıl da helal ve haramı idrak edebileceği gibi akıl şer'i ahkâmı çelişmez.³¹ Modern dönemde yapılan araştırmalar Haffâf'ın cedel, münazara, kelâm kaynaklı bilgi teorisi³², dil kaynaklı hakikat-mecaz bahisleri ve bunlarla bağlantılı olarak vaz' meselelerini³³ usûlde sunan ilk müellif olduğundan bahsetmektedir.

Kelâmî mebdelere eserinde yer veren diğer bir müellif, Eş'ariliğin önemli temsilcilerinden Bâkîllânî'dir (ö. 403/1013).³⁴ O, *et-Takrîb ve'l-irşâd* adlı günümüze tamamı ulaşmayan eserinde daha sonraları mebâdî olarak isimlendirilecek pek çok konuyu işlemektedir. Eserinin başında fikhın tanımını, ilim, ilmin çeşitleri, akıl, tanım, delil ve delil çeşitleri, nazar ve çeşitleri, sadece akıl ve sadece şer' ile bilinen hakikatler, hüsün-kubuh gibi pek çok konuyu işlemektedir.³⁵ Bâkîllânî

27 Mustafa İbrahim vd., *el-Mu'cemü'l-vasût* (Kahire: Mektebetü'ş-şuruki'd-devliye, 2004), 2/858.

28 Cüveynî, *el-Burhân*, 1/7.

29 Bu konudaki farklı değerlendirmeler için bk. George Makdisi, "Şafî'nin Hukuki Teoloji Anlayışı: Usûl-i Fıkıh Kökenleri ve Önemi", çev. Sami Erdem, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-15 (1997), 264-294.

30 Yapılan araştırmalar Haffâf'ın 340/951-360/971 yılları arasında vefat ettiği bilgisini vermektedir. Detaylı bilgi için bk. Davut Eşit, "Ebû Bekir el-Haffâf ve Fıkıh Usûlü Düşüncesi", *ULUM* 4/2 (2021), 367.

31 Daha fazla bilgi için bk. Ahmed El Shamsy, "Bridging the Gap: Two Early Texts of Islamic Legal Theory", *Journal of the American Oriental Society* 137/3 (2017), 511.

32 Davut Eşit, *Şafî'î Fıkıh Usûlünün Gelişimi* (Ankara: Ankara Okulu, 2019), 168-169; Eşit, "Ebû Bekir el-Haffâf ve Fıkıh Usûlü Düşüncesi", 371.

33 Shamsy, "Bridging the Gap", 513.

34 Bilginin kısımları bağlamında kelâmî konuların usûl-i fikhî kitaplarına taşınması konusunda bk. Davut Eşit, "Klasik Fıkıh Usûlü Eserlerinde Bilginin Kısımları", *Şarkiyat* 10/1 (30 Nisan 2018), 143-155; Davut Eşit - Muhammed Enes Kala, "Onüçüncü Yüzyıl İslam Hukuk Felsefesinde Bilginin Mahiyeti-Amidî ve Zerkeşî Örneği-" (2013).

35 Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Bâkîllânî, *et-Takrîb ve'l-irşâd (es-sağîr)*, thk. 'Abdülhamîd

kelâmî konuların yanı sıra fıkıh usûlünde önemli rol oynayan Arap dili ile alakalı kavramlar ve bu kavramların açıklanmasına genişçe yer vermekte; hakikat-mecaz, dilde kullanılan isimlerin şer‘i anlam kazanıp kazanmadıkları, harfler ve harflerin cümlede kazandıkları ya da cümleye kattıkları anlamlar, bağlaçlar, çok anlamlı kelimelerin kullanımı, âmm-hâs, âmmın tahsisi ve istisna ile ilgili konuları etraflıca işlemektedir.³⁶ Kanaatimizce Bâkılânî’nin bu meseleleri usûl kitabına aktarmasında amacı şudur: Bu ilimle uğraşan kimsenin itikadı, hükümleri belirlerken dayandığı deliller, delillerin kaynak değeri ve deliller hiyerarşisini belirlemede önemli bir etkidir. Dolayısıyla bu itikad, delillerden çıkarılan hükümlerin meşru olup olmadığını belirlemektedir. Bu nedenle kelâm ve Arap dili ile alakalı konularda diğer mezheplerin fikirlerini çürütmeye çalışarak kendi itikad ve düşüncesini ortaya koymayı hedeflemiştir.³⁷ Bu alanda eser yazan müelliflerin itikadının önemini daha sonra Hanefî usûlcülerden Semerkandî’nin açıkça dile getirmesi zikredilen amacın doğruluğunu desteklemektedir.³⁸ Bir başka ifadeyle Bâkılânî, usûle ilke sunduğu ve meşruiyet zemini olarak gördüğü için kelâmî konulara usûl kitabında yer vermiştir.

Bâkılânî’nin çağdaşı ve Mu‘tezile’nin önemli âlimlerinden el-Kâdî Abdülcabbâr (ö. 415/1025) da aynı şekilde fıkıh usûlü eserinde bilgi konularına yer vermektedir. Onun *Kitâbü’l-umed*’ini şerh eden Ebü’l-Hüseyn el-Basrî’nin (ö. 436/1044) aktardığına göre Kâdî, ilimlerin kısımları, tevlid nazariyesinin ilmi doğurup doğurmayacağı gibi konulara yer vermiştir. Ancak Basrî bunu eleştiri konusu yapmaktadır. Ona göre kelâmı alakalı konuları usûl kitaplarında işlemek doğru değildir. Çünkü o, kelâm ilmini bilenlerin bu eserlerde işlenecek konulara ihtiyaç duymayacağını, bilmeyenlerin de sadece burada ifade edilen bilgilerle meseleleri anlamayacağını düşünmektedir.³⁹ Basrî, kelâmî konuların fıkıh usûlünde işlenmesini eleştiri konusu yapsa da kitabının farklı birkaç bölümünde hüsün-kubuh konularına değinmektedir.⁴⁰ Basrî’nin kelâm konularını fıkıh usûlünden çıkarmak istemesi, kendi ifadesiyle konuları bilene katkısının olmayacağı ve bilmeyene de fayda sağlamayacağına dair olan inancı sebebiyledir. Bununla beraber *el-Mutemed* adlı eseri kelâmcı-usûlcü geleneğinin en başarılı eserlerinden sayılmış

b. ‘Alî Ebü Zunejd (b.y.: Mu‘essesetü’r-Risâle, 1998), 1/171-178, 193-211, 278.

36 Bâkılânî, *et-Takrîb*, 1/352-387, 409-422, 3/5-11, 126. Bâkılânî bu konuları “bab” adını verdiği başlıklar altında münazara diliyle işlemektedir. Söz gelimi ilim konusuna giriş yaparken “‘İlim nedir?’ diye soran birine şöyle denir:” şeklinde bir soru üzerine konuyu açıklamaya çalışır. Konuyu açıklarken de genellikle önceki görüşleri naklederek eleştirir ve daha sonra kendi tercih ettiği görüşü açıklar. bk. Hafsa Kesgin, “Bâkılânî ve et-Takrîb ve’l-İrşâd es-Sağîr İsimli Usûl Eseri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 20/1 (2020), 358.

37 O dönemde yapılan bu tarz tartışmalara örnek olarak şer‘î hakikatler bağlamında ayrıntılı bilgi için bk. İmam Rabbani Çelik, “Şâriin Lafzın Mânası Üzerinde Tasarrufu: Mütakellim ve Hanefî Usûl Geleneklerinde Şer‘î Hakikatler Meselesi”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 38 (01 Aralık 2017), 7-43.

38 Alâeddîn Ebü Bekir es-Semerkandî, *Mizânü’l-usûl fî netâici’l-ukûl*, thk. Muhammed Zekî ‘Abdiberr (Katar: Matâbi ‘u’ d-Dühâl-Hadîse, 1984), 1/2.

39 Muhammed b. ‘Alî b. Tayyib Ebü’l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu‘temed fî usûli’l-fikh*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1403), 1/3.

40 Ayşegül Yılmaz, *Fıkıh usûlünde husûn-kubuh: El-Mu‘temed ve el-Mustasfâ karşılaştırması ışığında* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012), 54.

ve Eş'ari usûlcüleri bir hayli etkilemiştir.⁴¹ Öyle ki mütekellimün geleneği eserlerinin esasını oluşturan dört temel kaynak arasında sayılmıştır.⁴² Basri'nin kelâm ilmine mesafeli duruşunu usûl ilmini kelâmî ilkelere temellendirmeye karşı ilk tepki olarak gören araştırmacılar da bulunmaktadır.⁴³ Basri'nin aksine çağdaşı Ebû'l-Fadl Abdullah b. Abdân (ö. 433/1041) bilgi teorisinin fıkıh usûlündeki yeri, akıl ve dille ilişkili bahislere *Şerâitü'l-ahkâm* adlı eserinde yer vermektedir. O, ilmin kısımları, çeşitleri, kaynakları, akli hükmün taşınması gereken şartları, akli ve şer'i illetlerin birleştiği ve ayrıştığı yönleri, dilde aktarılan isim ve manaların geçerlilik şartları gibi konuları muhtasar bir şekilde sunmaktadır.⁴⁴

Cüveynî ise öncekilerden farklı olarak fıkıh usûlünün diğer ilimlerden istimdatta bulunduğunu açıkça söylemekte, özellikle kelâmı ilgili konulara kitabının başında bir mukaddime açmaktadır. Söz konusu mukaddimeye şöyle başlamaktadır. "...Bir ilimde paye sahibi olmak isteyen kimse o ilmin maksadını, dayandığı ilimleri, hakikatini ve tanımını iyice kavramalıdır."⁴⁵ Ona göre usûl-i fıkıh kelâm, dil ve fikhî ahkamdan istimdatta bulunmuştur.⁴⁶ Cüveynî kelâmı alem, yaratıcı ve yaratıcı hakkında caiz olan-olmayan hükümleri, nübüvvetin hükümlerini ve şeriatte caiz-mümteni olan şeylerin bilgisine sahip olmayı kastetmektedir. Arap dilinin, lafızlardan doğru anlam çıkarmaya yaradığı ve bu dil bilgisine sahip olmayanın güvende olmayacağını belirtir. Cüveynî, fıkıhın da usûlün delalet ettiği şey olduğunu ve delalet edilen olmadan delilin tasavvur edilmeyeceğini belirtir. Ona göre usûlcü, fûrû fıkhıtan bütünü tasavvur edebilmek için örnek almakla yetinir.⁴⁷ Cüveynî, fıkıh ve usûl kavramlarının tanımlarını verdikten sonra hüsün-kubuh meselesine başlar. Ona göre hüsün ve kubuh, emir ve nehiy konusuyla irtibatlıdır. Burada Mu'tezile ve Ehl-i sünnet'in konuyla ilgili değerlendirmelerine yer verir ve bu konuyla irtibatlı olarak nimet verene şükrün aklen gerekli olup olmayacağı konusunu tartışır.⁴⁸ Cüveynî bunların dışında mukaddime de ilim ve hakikati, ilimlerin mertebelerini ve aklın delillerini açıklar. Ona göre aklın, bilinenden yola çıkarak bilinmeyene ulaşma, mukaddimelerin sonuç doğurması, sebir-taksim ve üzerinde ittifak edilenle ihtilaflı olana istidlal etme şeklinde dört akıl yürütme türü vardır. Cüveynî bunları tek tek açıklamakta ve mukaddimelerin sonuç doğurması dışında diğerlerinin çoğunlukla muteber olmadığını ifade etmektedir.⁴⁹ Cüveynî daha sonra beyan ve dil teorisine alakalı konulara açıklık getirerek mukaddimesini sonlandırmakta ve emir-nehiy konusuna başlamaktadır.⁵⁰ Kanaatimizce eserleri günümüze ulaşan müellifler

41 Murteza Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnet: Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 201.

42 Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân İbn Haldûn, *Mukaddime* (Beirut, Lubnan: Darü'l-Erkâm, ts.), 493.

43 Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, 111.

44 Ebû Fadl Abdullâh b. Abdân el-Hemedânî İbn Abdân, *Şerâitü'l-ahkâm*, thk. Huzeyfe b. Fehdka'k (Kuveyt: Esfâr, 2022), 645-651.

45 Dalmızrak, *Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği*, 12.

46 Cüveynî, *el-Burhân*, 1/7.

47 Cüveynî, *el-Burhân*, 1/7.

48 Cüveynî, *el-Burhân*, 1/8-16.

49 Cüveynî, *el-Burhân*, 1/26.

50 Cüveynî, *el-Burhân*, 1/39-59. bk. Recai Çetres, *Kelâm-Usûl-i Fıkıh İlişkisi (İmâmü'l-Haremeyn El-Cüveynî*

arasında Cüveynî, usûlün kelâmdan ilke aldığı açıkça ifade eden ilk müelliftir. Yukarıda geçtiği üzere Bâkılânî hemen hemen aynı konulara usûl eserinde yer vermişse de eserinin günümüze ulaşan nüshalarında usûlün kelâmdan ilke aldığı ile alakalı bir bölüme ya da bu minvalde bir ifadesine rastlayamadık. Fakat Bâkılânî'nin ele aldığı konular göz önüne alındığında zihninde her iki ilmin birbirinden bağımsız olmadığını söylemek gerekir. Bilindiği gibi Cüveynî onun fıkıh usûlü eserini *et-Telhis* adıyla özetlemiştir. Söz konusu muhtasarda Cüveynî, Bâkılânî'nin ele aldığı konuları daha sistematik bir şekilde sunması bakımından orijinal bir çalışma ortaya koysa da konuların içeriği bakımından onun etkisinde kalmıştır.

Hüccetü'l-İslâm el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *el-Menhül* adlı ilk usûl kitabında hocası Cüveynî'nin etkisini görmek mümkündür. Gazzâlî, bu eserinde usûlün istimdat ettiği ilimler arasında kelâm, Arap dili ve fûrû fıkıhı zikreder. Bunlar için “mevâdd/usûlün maddeleri” ifadesini kullanır.⁵¹ *el-Mustasfâ* adlı meşhur eserinde ise *sadrü'l-kitab* ve *mukaddimetü'l-kitab* adlı iki bölüm açmaktadır. İlk bölümde fıkıh usûlünün tanımı, diğer ilimler arasındaki konumu, kitapta işlenecek konular, konuların alt başlıkları ve önceki usûlcülerin kitaplarındaki bazı tasarrufları hakkında değerlendirmelere yer vermektedir.⁵² Gazzâlî, ilimleri aklı ve dinî/naklî şeklinde iki kısım olarak ayırdıktan sonra bunları da kendi içerisinde küllî ve cüzî şeklinde tasnif eder. Ona göre tıpkı aklı ilimlerde olduğu gibi nakli ilimler içerisinde de bir hiyerarşi vardır. Sunduğu bu hiyerarşide kelâm ilminin küllî, diğer dini ilimlerin ise cüzi olduğunu kabul eder. Gazzâlî her cüzi ilmin taklit yoluyla alındığını ve doğruluğu başka ilimde kanıtlanan bir takım mebâdîye sahip olduğunu söyler.⁵³ O bununla usûlün kelâmdan birtakım ilkeler aldığını söylemiş olmaktadır. Daha sonra usûl tanımının delil, marifet ve hüküm kavramlarını içermesi hasebiyle delil, ilim ve onlara ulaşmayı mümkün kılan nazar bahislerinin işlenmesinin gerekli olduğunu ifade eder. Ancak önceki kelâmcıların bu konularda inkâr edenlerin delillerini çürütme ve onlara cevap verme gayesiyle usûlü kelâma boğmalarından yakındır. Aynı şekilde nahivcilerin nahiv sevdaları yüzünden usûlün nahiv konularıyla doldurulduğunu dile getirir. Benzer şekilde fakih usûlcülerin de usûl kitaplarında fûrû fıkihtan örnekler getirmekte abartıya kaçtıklarından hayıflanır. Buna rağmen alışla gelmiş yolu takip etmeyi bırakmanın zor olmasından bu konuları abartıya kaçmadan kendisinin de işleyeceğini söyler.⁵⁴

Gazzâlî ikinci mukaddimesinde ise usûl literatüründe bir ilki gerçekleştirerek mantıkla alakalı bir mukaddimeyi *el-Mustasfâ*'da sunar. Bu mukaddime nazari bilginin kaynaklarından tanım ve burhan konularını işler. O, bu mukaddimeyi okumak istemeyenin usûlün ilk konusu olan kitap bahsinden başlayabileceğini, fakat bu mukaddimenin sadece usûle özgü değil, tüm ilimler için gerekli olduğu ve bu konuda bilgi sahibi olmayanın bilgisine güven olmayacağını

Ekseninde (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014), 114.

51 Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Menhül min ta'likâti'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Beyrut: Dârü'l-fikri'l-mu'âsir, 1998), 1/59-60.

52 Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *Mustasfâ fi 'ilmi'l-usûl*, thk. Muhammed 'Abdüsselâm 'Abdüşşâfi (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993), 1/5-9; Dalmızrak, *Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği*, 20.

53 Gazzâlî, *Mustasfâ*, 1/6-7.

54 Gazzâlî, *Mustasfâ*, 1/9.

kaydeder. Keza bu mukaddimenin diğer ilimler için gerekliliği ne ise usûl için o ölçüde değerli olduğunu da sözlerine ekler.⁵⁵ Esasen Cüveynî ile başlayan mantık ilminin usûle sirayet etmesi,⁵⁶ Gazzâlî ile beraber mantıkla alakalı mebâdînin usûl kitaplarında daha yoğun bir şekilde yer verilmesine olanak sağlamıştır. Bunun dışında tüm nakli ilimlerin hiyerarşik olarak kelâm ilmi altında toplandığı ve özelde usûlün kelâmın bir fer‘î olduğu vurgusunun güçlü bir şekilde onun tarafından yapıldığını görmekteyiz. Her iki tutumu da kendisinden sonra eser veren çoğu usûlcüyü etkilemiş ve usûlün yazım dilinin bu minvalde şekillenmesinin önünü açmıştır.

Ebü'l-Vefâ' İbn 'Akîl (ö. 513/1119) *el-Vâdih* adlı eserinde mebâdî olarak isimlendirmese de kelâm ve Arap dili ile alakalı pek çok konuyu tafsilatlı olarak inceler. Bu anlamda İbn Âkil, eserinin girişinde fıkıh usûlünün tanımını arz ederken terkipte geçen fıkıh lafzını açıklamakta ve fikhın kendi zamanına kadar yapılan tanımlarını aktararak değerlendirmektedir. Daha sonra ilim ve ilmin kısımları, had, şer‘î hükümler, aklın tanımı, aklın derecesi, hüsün-kubuh, delil, delalet çeşitleri, nass-zahir, umum-husus, nahiv ilmindeki kelâm ve kısımları, harf, zarf ve bağlaçların cümledeki anlamları gibi pek çok konuya yer vermektedir.⁵⁷ İbn Âkil, üslup olarak açıkladığı kavram hakkında yapılan tanım ve itirazları aktarmaya özen göstermektedir. İbn Âkil'in *el-Vâdih* 'da işlediği konularla amacının hangi konuların usûl-i fıkha hangilerinin usûl-i dine ait olduğunu tespit etmek olduğunu söyleyen araştırmacılar bulunmaktadır. Bunlara göre İbn Âkil, usûl-i fikhî kelâmın alt dalı yapmaya çalışan el-Kâdî Abdülcebbar ile Abdülkâhîr el-Bağdâdî'ye (ö. 429/1037-38) karşı tepkisini ortaya koymakta ve yapmak istediklerini tersine çevirerek usûl-i dini, kendisine göre daha geniş olan usûl-i fikhın kapsamına dâhil etmeye çalışmaktadır.⁵⁸

Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) usûlün ihtiyaç duyduğu mukaddimeleri açıklamak için *el-Mahsûl*'ün başında “el-Kelâm fi'l-mukaddimât” adını verdiği bir bölüm açmaktadır. Ona göre usûl-i fikhî, fikhın delillerinin bütünüdür. Bu delillere sahih nazarla ulaşılabilir ki bunlar da ya medlulün bilgisine ya da ona dair zanna götürür. Burada medlul şer‘î hüküm olduğundan Râzî ilim, zan, nazar ve şer‘î hüküm kavramlarının açıklanmasının gerekli olduğunu söyler. Ona göre bunlar arasında apaçık olanlar olduğu gibi bazıları da açıklanmaya muhtaçtır.⁵⁹ Apaçık olanlardan kasıt ilim ve zan gibi kavramlardır. Açık olmayan ise şer‘î hüküm kavramıdır. Şer‘î hüküm, “mükellefin fiiline müteallık Allah'ın hitabı” şeklinde tanımlanmıştır. Bunun anlaşılması için Allah'ın kelâmının var olduğuna, kulların fiiline taalluk ettiğine ve mükellefin bir fiilinin olduğuna delil sunmak gerekir ki bu meseleler kelâm ilminde ispatlanabilmektedir.⁶⁰

55 Gazzâlî, *Mustasfâ*, 1/10.

56 Davut Eşit, *Molla Gürânî'nin Kıyas Anlayışı* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 15-16.

57 Ebü'l-Vefâ 'Alî İbn Akîl, *el-Vâdih fi usûli'l-fikh*, thk. 'Abdullâh b. 'Abdülmuhsin et-Turkî (Beyrut: Mu'essesetü'r-Risâle, 1999), 1/7-32, 90-109.

58 George Makdisi, *Ibn Aqil - Religion and Culture in Classical Islam* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997), 76-78; Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, 111-112.

59 Ebü'l-Fazl Fahreddîn er-Râzî, *el-Mahsûl*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-'Alvânî (Riyad: Mu'essesetü'r-Risâle, 1997), 1/82.

60 Ebü Abdullah Muhammed el-'Aclî el-İsfahânî, *el-Kâşif 'ani'l-Mahsûl fi ilmi'l-usûl* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 1/156.

Râzî, cüzi bir ilmin mebâdîsinin kendi bünyesinde ispatlanmasının devre yol açacağından bu mebâdînin külli bir ilimde ispatlanması gerektiğini vurgular.⁶¹ Râzî daha sonra ilim, zan, delil, emare ve nazar gibi kavramları işledikten sonra şer'î hüküm ve kısımlarını açıklar. Akabinde hüsün-kubuh, nimet verene şükürün gerekliliği ve şeriat gelmeden önce eşyanın hükümleri konularını inceler.⁶² Râzî kelâm ile ilgili mebâdîyi işledikten sonra lügat bahislerine yer verir. Bu anlamda vaz' ilmiyle alakalı kavramlar, delalet çeşitleri, lafızların taksimi, isimler, müradif ve müşterek kelimeler, hakikat-mecaz, harf ve bağlaçlar gibi konuları ele aldıktan sonra emir-nehiy konularına giriş yapar.⁶³

Seyfeddîn el-Âmidî'de (ö. 631/1233) mebâdî bölümlerinin olgunlaştığı ve sistemli bir forma büründüğü görülmektedir. O, *el-İhkâm* adlı eserini dört kaide üzerine bina etmiştir. Bunların ilkinin usûl-i fikhın mefhumu ve mebâdîsini açıklamaya ayırmıştır. Ona göre bir kimse herhangi bir ilimde derinleşmek istediğinde öncelikle o ilmin tanımı, konusu, gayesi, tahkik etmek istediğinde isnadının sıhhati ve mebâdîsinin tasavvuru için istimdat ettiği ilimleri bilmesi gerekir ki usûl; kelâm, Arap dili, ve şer'î ahkam ilimlerinden mebâdî almıştır.⁶⁴ Akabinde mukaddimedeki kelâmî mebâdî, lugâvî mebâdî ve fikhî mebâdî olmak üzere üç alt başlık açarak sistematik bir tasnif yapmıştır.⁶⁵ Ona göre hükmün delillerinin şer'î bir anlam ifade etmesi ancak kelâm ilminin ilgilendiği konulardan Allah'ın varlığını, peygamberin ve getirdiği şeylerin doğru olduğunu bilmek ve bunları tasdik etmekle mümkündür. Öte yandan Kitap, sünnet ve ümmetin önde gelen âlimlerinden gelen lafzi delillerin delaletinin bilgisine vakıf olabilmek, delillerde bulunan lafızların hakikat-mecaz, umum-husus, mutlak-mukayyed, hazif, muzmer, mantuk, mefhum, iktiza, işaret, tenbih ve ima gibi Arap dilinin mevzularından hangisi veya hangileriyle ilişkili olduğunu bilmeye bağlıdır. Diğer taraftan fıkıh usûlü ilminde araştırmacı şer'î ahkâmın delilleri ile ilgilendiğinden hükümleri ispat ya da nefyederken kastın ne olduğunu tasavvur edebilmek için hükümlerin hakikatini bilmeli ve meselelere örnekler getirerek açıklayabilmelidir. Usûlcü bu konuda araştırma yaptığında nazar ve istidlal yapmaya ehil olmaktadır. Ancak Âmidî, usûlün şer'î ahkâmından istimdat etmesinden maksadının tikel meselelerde şer'î hükümlerin varlığı ya da yokluğunun olmadığını söyler. Çünkü hükümlerin varlığı ya da yokluğu ancak delille bilinebilir. Delillerin bilgisi de ahkâmın bilgisine bağlı olsaydı devir meydana gelirdi ki bu da mümtendir.⁶⁶

Âmidî'ye göre her ilmin tasavvurî ve tasdikî olmak üzere iki tür mebâdîsi vardır. Bu mebâdînin doğruluğu önceden kanıtlanmış bir varsayıma dayanır. Ancak bunlar söz konusu ilmin mesâili kendisine bağlı olduğunda o ilimde ispatlanmaz. Bu mebâdî kendinde apaçık olduğu gibi kendinde apaçık olmayabilir. Kendinde apaçık olmayan mebâdînin doğruluğu bu

61 Râzî, *el-Mahsûl*, 1/82.

62 Râzî, *el-Mahsûl*, 1/83, 87, 89, 93, 123, 147, 158; Ayrıca bk. Dalmızrak, *Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği*, 21.

63 Râzî, *el-Mahsûl*, 1/173, 219, 237-253, 285-363.

64 Âmidî, *el-İhkâm*, 1/22.

65 Dalmızrak, *Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği*, 22.

66 Âmidî, *el-İhkâm*, 1/22.

ilimden daha üst bir ilimde ispatlanır ve müsâderât ya da vaz' yoluyla kabul edilir.⁶⁷

Cüveynî ve Râzî gibi Âmidî de usûl-i fıkıh fıkıhın delillerinden ibaret görmektedir. Bu nedenle delil ve delilin kısımlarından olan ilim ve zannın bilinmesi gerektiğini ve bunların da ancak nazar yoluyla elde edileceğini ifade ederek zikri geçen kavramları tek tek inceler.⁶⁸ Dille ilgili mebâdî bölümüne başlarken insanın yaratılmış en şerefli varlık ve Allah'ı tanımanın onun için en değerli amaç olması hasebiyle sadece kendisine kesik kesik seslerden anlamlı bir terkip oluşturma yetisi verildiğini dile getirir. İşte bu terkiplerle kelâmî deliller ve dilsel ibareler ortaya çıkmaktadır. Bu ibareler ve kelâmî delillerle de Allah'ın varlığına ulaşılır. Buradan yola çıkarak usûlün kelâmdan aldığı mebâdî bölümünden sonra o mebâdîye ulaştıracak dille ilgili usûl tarafından alınan mebâdîye başlar. Âmidî, öncelikle lafza vaz' yoluyla delalet eden kelâmı müfred ve mürekkep şeklinde ayırır. Daha sonra hakikat-mecaz, delalet kısımları, müfredin kısımları, isimler, fiil ve kısımları, harf ve bağlaçlar, lafız ve lafzın konulduğu anlam arasındaki irtibat gibi pek çok konuyu işler.⁶⁹ Âmidî şer'î ahkamla alakalı mebâdî bölümünde hâkim, şer'î hüküm ve kısımları, mükellef olunan fiiller ve mükellefle alakalı ilgili konuları alt başlıklar açarak işlemektedir. Söz gelimi hâkim bahsinde hüsün-kubuh, nimet verene şükürün gerekliliği, şeriat gelmeden önce aklın hüküm vermesi gibi kelâmî konuları incelemektedir.⁷⁰

3. Fukaha Yazım Geleneğinde “Mebâdî”nin Gelişimi

Hemen hemen usûlün bütün konularını içeren bir nitelikte elimize ulaşan fukaha yazım geleneğine sahip ilk eser Ebû Bekir el-Cessâs'a (ö. 370/981) ait *el-Fusûl fi'l-usûl*'dür.⁷¹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an* adlı eserinin başında tevhid ilkelerinin, Kur'an'ın anlamlarından istinbat etme yollarının, lafızların hükümlerinin bilinmesi ve Arap dilinde kullanılan şer'î ve lügavî ibarelerin anlaşılması için hazırlık mahiyetinde bir mukaddime sunduğundan bahseder. Cessâs'ın burada aynı zamanda kelâm ilmini öven bir dizi ifadeleri de bulunmaktadır. Ona göre ilimlerden en öncelikli olanı Allah'ı birleyen ve onu kullarına benzeten iftiraldan tenzih eden ilimdir.⁷² Araştırmacıardan bazıları burada bahsedilen mukaddimenin büyük olasılıkla *el-Fusûl* adlı eseri olduğuna dikkat çekerken bazıları Cessâs'ın müstakil bir kelâm kitabı yazdığı ya da

67 Âmidî, *el-İhkâm*, 1/22

68 Âmidî, *el-İhkâm*, 1/23

69 Âmidî, *el-İhkâm*, 1/23-110.

70 Âmidî, *el-İhkâm*, 1/111-131. Mütetekillimün usûlcülerinin eserlerinin incelendiği bu bölümde son olarak Âmidî'nin eseri ile iktilaf edilmiştir. Belki bu kısma İbnü'l-Hâcib'in (ö. 646/1249), *Muhtaşarü'l-Müntehâ* adlı eseri dâhil edilebilirdi. Ancak söz konusu eserinde İbnü'l-Hâcib, konu tertibi ve işlediği konular bağlamında yaptığı açıklamalar Âmidî ile çok benzerlik arz ettiğinden makalenin hacmi göz önüne alınarak çalışmaya dâhil edilmemiştir. Ayrıca İbnü'l-Hâcib'in adı geçen eserinin Âmidî'nin *el-İhkâm* adlı eserinin bir muhtasarı olduğu yönünde tespitler bulunmaktadır. bk. Ferhat Koca, “el-Muhtasar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/67; Ayrıca bk. İmam Rabbani Çelik, *XV. yy. Osmanlı düşüncesinde telvîh hâşiyeleri: Teklîfe dair tartışmalar* (İstanbul: Mamara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 112.

71 Soner Duman, “Usûlü'l-Fıkıh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/218.

72 Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn (Beirut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 1/5; Dalmızrak, *Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği*, 17.

kelâmî konulara verdiği ehemmiyeti gösteren ifadeler şeklinde anlaşılabilceğine vurgu yapar.⁷³ Ancak *el-Fusûl*'un baş tarafının eksik olması ilk iddiayı teyit etmeyi zorlaştırırsa da bu iddianın güçlü olduğuna dikkat çekmekte fayda vardır.⁷⁴ Bununla beraber tabakât eserlerinde elimize ulaşmadığı için içeriğine dair bilgimiz olmayan *Şerhü'l-Esmâi'l-husnâ* adlı Cessâs'a nispet edilen bir eserin olduğu da hatırdâ tutulmalıdır.⁷⁵ Bu bilgiler Cessâs'ın kelâm ilmini iyi bildiğine işaret etmektedir. Onun kelâm konularına mütakellimün usûlcüler gibi usûl eserlerinde yer vermemesi bir yöntem tercihi olabileceği gibi zikri geçen eserinde ya da *el-Fusûl*'un eksik olan baş tarafında yeterince yer vermiş olması da muhtemeldir.

Cessâs, *el-Fusûl* adlı eserinde doğrudan kelâmî konulara başlık açmamaktadır. Ancak satır aralarında ya da yeri geldiğinde kelâmı ilgili görüşlere yer verdiği görülmektedir. Bu görüşleri serdederken Mu'tezile mezhebi ile paralel kanaatler paylaştığı aşikardır. Söz gelimi içtihadâ konu olan hükümleri açıklarken hükümleri nesh ve tebdile açık olan ve nesh ve tebdile açık olmayan şeklinde iki kısma ayırır. Ona göre nesh ve tebdile açık olmayan hükümlerin şeriat gelmeden önce vacip ya da mahzur oldukları salt akılla bilinmektedir. Allah'ın birliğine, Peygamberin doğruluğuna inanmak, nimet verene şükretmek ve adaletli olmak salt akılla bilinen vaciplerdir. Buna karşılık zulmetmek ve kafir olmak salt akılla bilinen mahzurlardır. Cessâs bu konuların içtihadâ kapalı olduğunu ve bu konulardan birinde hatalı hüküm veren kâdının hükmünün düzeltilceğini ifade eder.⁷⁶ Cessâs "nazarın gerekliliği ve taklidin yerilmesi" şeklinde bir bölüm açmaktadır. Burada akıl yürütme, akıl yetisi, akli ilimlerin kısımları ve akıl yürütmenin önemi gibi konulara yer vermektedir.⁷⁷ Cessâs'ın bu bölümdeki düşüncelerinin Mu'tezile düşüncesiyle paralellik arz ettiği görülmektedir.⁷⁸

Cessâs'ın kelâmî konulardaki yaklaşımdan farklı olarak Arap dili ile alakalı mebdâî konusundaki tutumu daha belirgindir. Arap dili ile alakalı konularda onlara özel bölümler açtığını görmekteyiz. Bu anlamda "mücmelin anlamı" bab başlığında anlam bakımından umuma yaklaşan lafızda icmal ve anlamı bilinmeyen bir lafızda icmal olmak üzere icmalin iki vechi, mücmel lafzın umumuyla delil getirme ve müşterek isim konularını işlemektedir. Ona göre müşterek isim mutlak kullanıldığında mücmel olmaktadır.⁷⁹ Daha sonra atf harflerinin anlamı, âmm lafız ve tahsisi, mücmelin hükmü, nefiy harfleri, hakikat ve mecaz gibi dille ilgili konularla alakalı bölümler açarak münazara diliyle uzun açıklamalar yapmaktadır. Cessâs, işlediği konularda geçen kelimelerin lügavî anlamlarını vermeye özen gösterir ve anlamını verdiği kelimenin temellendirmesini yaparken nahivcilerin görüşlerine yer verir. Bunu yaparken yeri geldiğinde Arap şiirinden istişhad da getirmektedir.⁸⁰

73 Murteza Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnet: Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi* (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2017), 36; Yıgım, "Fukahâ Metodunun Genel Yapısı Üzerine", 69.

74 Bedir, *Fıkıh Mezhep Sünnet*, 2017, 36.

75 bk. Ebû'l-Fidâ Kâsım b. Kutluboğâ el-Cemâlî, *Tâcu'l-Terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramadân Yûsuf (Dımaşk: y.y., 1413/1992), 96.

76 Ebû Bekr Ahmed b. 'Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt: Vizâratü'l-evkâfi'l-Kuveytiyye, 1994), 4/301.

77 Cessâs, *el-Fusûl*, 3/369-382.

78 Duman, "Usûlü'l-Fıkh", 219-220.

79 Cessâs, *el-Fusûl*, 1/63-76.

80 Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, 4/1/83, 99, 155, 327, 351, 359. Ayrıca bk. Hakkı Aydın, "Cessas ve Debûsî'nin

Takvimü'l-edille, Debûsî (ö. 430/1039) tarafından kaleme alınan Hanefî mezhebinin önemli kurucu metinlerindedir. Hatta Cessâs'ın eserinin günümüze eksik ulaşması, ihtiva ettiği itikadi konulara kuşkuyla yaklaşılması, sistematik bir şekilde ele alınmaması gibi gerekçelerle Debûsî'nin bu eseriyle Hanefî usûlünün gerçek teorisyeni olduğu kabul edilmektedir.⁸¹ Debûsî söz konusu eserinde Cessâs'la benzer şekilde usûlü kelâmî ilkelerle temellendirmek amacıyla kelâm konularına yer vermemekte, fakat bazen konusu geçtiğinde bazen de satır aralarında kelâm ile ilgili görüşlerini açıklamaktadır.⁸² O, ayrıca kelâm ile fıkıh arasında bağlantılar kurduğu fikirlere *el-Emedü'l-aksa* adlı eserinde yer vermektedir.⁸³

Debûsî, *Takvimü'l-edille* eserinin başında kendileriyle imtihan olduğumuz hüccetleri bilme ve bunları pratikte yerine getirmenin gerekli olduğunu belirtir. Ona göre fukaha dilinde ayet, delil, illet ve hâl şeklinde dört hüccet vardır.⁸⁴ Debûsî adı geçen her bir hücceti kendine has bir üslupla tek tek açıklar. Akabinde söz konusu hüccetleri akli ve şer'î olarak ikiye; bunları da kendi içerisinde kesin bir şekilde ilmi gerektiren (mucibe) ve aksi mümkün olmakla birlikte mutlak olarak ilim lafzının kullanılabilirdiği (mücevvize) şeklinde iki kısma ayırır.⁸⁵ Debûsî, akli hüccetlerin varlık bakımından şer'î hüccetlerden önce olsalar bile şer'î hüccetleri derece ve ifade ettiği ilim bakımından daha öncelikli gördüğünü ifade eder. Şer'î hüccetleri gündüzün aydınlığına, akli hüccetleri ise ateşin ışığına benzeterek aralarındaki derece farklılığını ortaya koymaya çalışır.⁸⁶ Ancak eserinin bir başka yerinde akli hüccetlere özel vurgu yapmaktadır. "Akli hüccetler" adıyla açtığı bir babda şer'î hüccetlerin hüccet değerini ancak akli hüccetlerle kazandığının altını çizmektedir.⁸⁷ Debûsî, mütekellim usûlcülerin tasnifine benzer şekilde kelâm ilminden alınan ve birer ilke olarak değerlendirilen ilim, delil, nazar, zan gibi kavramlara yer vermese de okuyucunun zihnini hazırlamak için usûlünde kullanacağı hüccet, delil, ayet, hâl vb. kendine has kavramlaştırmalara yer verir.

Usûllerindeki Metodları", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2000), 32-34. Cessas'ın bab başlıkları hakkında bk. Hüseyin Atay, "İslam Hukuk Felsefesi: Usûl'ül-fıkıh İlmi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (04 Haziran 2007), 13-51.

81 Murteza Bedir, "Takvimü'l-Edille", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010).

82 Hacer Yetkin, "Usûl Anlayışı Çerçevesinde Debûsî'nin Kelâmî Eğilimi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/52 (15 Haziran 2017), 31.

83 Bedir, *Fıkıh Mezhep Sunnet*, 40; Emedü'l-aksa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Erdoğan Sarıtepe, "Debûsî'nin Hayatı ve Eserleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2008), 150-151.

84 Ebû Zeyd 'Abdillâh, *Takvimü'l-edille*, thk. Halîl Muhyiddin el-Meys (b.y.: Dârü'l-kutubi'l-'ilmiyye, 2001), 1/13; Dalmızrak, *Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği*, 18.

85 Debûsî, *Takvimü'l-edille*, 1/18. Burada kullanılan *mucibe* ve *mücevvize* kavramları, kesin veya zannî sonuca götüren fıkıh kaynakları hakkındaki Hanefî bilgilerin yaptığı taksimatı ifade etmektedir. *Mucibe* kavramı ile inkâr küfrü gerektirecek mahiyete sahip bir kesinliğe sahip olan Kitap, mütevatir sünnet ve icma kastedilirken *mücevvize* kavramıyla haber-i vâhid, sahâbî sözü, kıyas vb. zanni deliller kastedilmektedir. Mütekellimün usûlcülerde ise bu ayrımı göstermek için delil ve emare kavramları kullanılmıştır. Delil kavramı, kesin sonuç veren kaynağı belirlerken emare kavramı zannî sonuca götüren kaynağı ifade etmek için kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk. H. Yunus Apaydın, "Zan (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/123-124.

86 Debûsî, *Takvimü'l-edille*, 1/19; Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Sait Arvas, *Hicri VII. asra kadar Hanefî usûlü bağlamında fıkıh usûlü kelâm ilişkisi* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018), 145.

87 Debûsî, *Takvimü'l-edille*, 1/442.

Debûsî hüsün-kubuh meselesine ayrıntılı yer vermektedir. Buna göre fıkhîta hangi fiillerin ne durumda hasen ve kabih olacağı, fiillerin hasen olarak nitelenmesi bakımından taksimatı, aynı hasen (li-zatîhi) ya da başka bir anlamdan dolayı hasen (li-gayrihi) olan fiillerin fûrû fıkhîtaki örneklerinin neler olabileceği konularını işlemektedir. Genel olarak Debûsî, fiilin yalnızca hasen olması hasebiyle emredildiğini ve yalnızca kabih olması hasebiyle de nehyedildiğini düşünmektedir. Ona göre Şari' bir şeyi emretmişse hikmeti gereği o fiilin hasen olma dışında bir açıklaması olmaz. O kuluna kabih olan bir şeyi emretmez. Bunu gerekçelendirirken namaz örneğini kullanır: "Namaz tazim için konulmuş belli fiil ve sözlerle yerine gelir. Tazim ise yeri ve zamanında yapmama durumu dışında tazim eden için haddi zatında hasendir. Yeri ve zamanında yapılmadığında da bu muarazadan kaynaklı tazime kubuh karışır. Bu nedenle namaz daimî surette hasendir."⁸⁸ Bu düşüncesiyle Debusî'nin hüsün ve kubuh sıfatlarını fiillerin zatına dâhil kabul ettiği anlaşılmaktadır. Debûsî bunun dışında şer' gelmeden önce yaratıcının bilinmesinin aklen gerekli olduğu, şer' gelmeden önce eşyanın hükmü, Peygamber göndermenin Allah'a vacip olması, amelin imandan bir cüz olmayışı gibi çeşitli kelâmî konulara satır aralarında değinmektedir.⁸⁹ Bunlar dışında Debûsî eserinin sonunda "insan kalbinin ilimden önce ve ilimden sonraki durumu" şeklinde bir bab açmaktadır. Bu babda insanın doğuşundan ilimlerle muhatap olduğu zamana kadarki durumunun tasvirini ortaya koyar. Bunu yaparken akıl, nazar, ilim, zan, itikad, cehalet, marifet, fıkıh, delil gibi pek çok kavramı tanımlamakta ve bunlara dair ayrıntılara yer vermektedir.⁹⁰

Debûsî Arap dili ile alakalı konulara müstakil başlıklarda yer verdiği görülmektedir. Bu anlamda lafzın konulduğu anlam bakımından has, âmm, müevvel ve müşterek şeklinde dörtlü bir taksimat yapmakta ve bu kavramları detaylı olarak açıklamaktadır. Bunun yanı sıra âmm lafzın kısımları, ifade ettikleri anlamın açıklığı-kapalılığı bakımından lafzın taksimatı, kelâmın hakikat-mecaz, sarîh-kinaye şeklindeki taksimatı gibi konuları işlemektedir.⁹¹ Debûsî'nin yaptığı lafız tasnifleri Hanefî mezhebinde sistematik bir şekilde yapılmış ilk tasnif olarak kabul edilir.⁹²

88 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 1/45-46; Ayrıntılı bilgi için bk. Yetkin, "Usûl Anlayışı Çerçevesinde Debûsî'nin Kelâmî Eğilimi", 32.

89 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 1/446, 458, 462; Yetkin, "Usûl Anlayışı Çerçevesinde Debûsî'nin Kelâmî Eğilimi", 35.

90 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 1/465-468.

91 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 1/94, 110, 116, 119.

92 Osman Güman, "Hanefî Fıkıh Usûlü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği", *Divan (Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi)* 17/33 (2012), 105. Cüveynî ve takipçilerinin açıkça usûlün mebdâisi olarak gördüğü dil ile alakalı konular fıkıh usûlü kitaplarının büyük bir bölümünü işgal etmiş ve usûlün vazgeçilemez bir parçası hâline gelmiştir. Fukaha yazım geleneğinde bu konuların sistematik bir biçimde ele alınması Debûsî ile kemal düzeye ulaşmış ve sonraki usûlcülerin tasnifini büyük ölçüde etkilemiştir. Bununla beraber, görebildiğimiz kadarıyla söz konusu konuların usûl bünyesinde ele alınması II. Meşrutiyete kadar herhangi bir itirazla karşılaşmamış ve oldukça itibar görmüştür. Yeni usûl arayışları döneminde ise elfaz bahislerinin usûlden çıkarılması teklif edilmiş, dilden faydalanarak verilen hükümlerin reddedilmesi çağrısı yapılmış ve bunun yerine kaide-i külliye, örf ve maslahat gibi unsurların ikame edilmesi istenmişse de bu çağrının karşılık bulduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Kaşif Hamdi Okur, "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Fıkıh Alanındaki Tartışma ve Yaklaşımlar", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 20-25.

Ebü'l-'Usr el-Pezdevî'nin (ö. 482/1089) *Usûl*'ü fukaha yöntemiyle yazılmış olgun ve nihai düzeyi temsil eden bir eser kabul edilmektedir. Öyle ki fukaha ve memzûc yazım geleneğiyle yazılmış kendisinden sonraki pek çok eseri etkilemiştir.⁹³ Pezdevî adı geçen eserine başlamadan önce bir mukaddime sunmaktadır. Bu mukaddimede ilmi, tevhid ve şeriat ilmi olmak üzere iki kısma ayırmakta; bu iki ilim hakkında kendi mezhebinde yazılan önceki ulemanın görüşlerine yer vermektedir. Bir anlamda akaide dair kabullerini dile getirmektedir.⁹⁴ Daha sonra fûrû ilminin şeriat ilmi olduğunu bilmek, onun hakkında bilgide derinleşmek ve onunla amel etmek üzere üç ayağından bahseder ve buna dair Kur'an ve hadislerden deliller sunar.⁹⁵ Pezdevî bu temellendirmeden sonra şer'in üç aslının⁹⁶ olduğunu; kıyasın da bu asıllardan çıkarılan mana üzerinde yapılarak bunlardan hüküm çıkaran dördüncü bir asıl olduğunu söyler. Akabinde Kitap deliline başlar ve Kur'an'ın tanımını yaparak onun nazm ve manadan müteşekkil olduğunu; şeriat ahkâmının da bu nazm ve mananın bilinmesiyle bilinebileceğine vurgu yapar. Pezdevî, nazm ve manayı, siyga ve lügat bakımından vecihlerini, nazmın beyan vecihlerini, kullanım vecihlerini ve nazmın istimalinin imkân ölçüsünde muhtemel anlam vecihlerini bilme olarak dört kısımda inceler.⁹⁷ İlk kısmı has, âmm, müşterek, müevvel; ikinci kısmı, zahir, nass, müfesser, muhkem; üçüncü kısmı, hakikat, mecaz, sarih, kinaye; dördüncü kısmı da nassın ibare, işaret, delalet ve iktizası ile istidlalde bulunmak şeklinde tasnif eder.⁹⁸ Pezdevî emir ve nehiy konusuna başlamadan önce yukarıda adı geçen kavramları ve onlara dair meseleleri fûrû meselelerden örnekler getirerek açıklamaya çalışır.⁹⁹ Pezdevî'nin eserinde kitabın asıl konusuna başlamadan önce sunduğu bu mukaddimede şu hususlar öne çıkmaktadır: Pezdevî asıl konulara başlamadan önce kendi itikadını ve benimsediği mezhebin ön kabullerini sunmakta; ele alacağı meseleler hakkında okuyucunun zihnini hazırlamaya çalışmaktadır. Pezdevî bununla bir yandan Hanefileri Mu'tezile olarak suçlayanlara karşı tepkisini ortaya koyarken diğer yandan mezhebin kurucularından Ebû Hanife, İmam Yusuf ve İmam Muhammed'in hak üzere olduklarını belirtmektedir.¹⁰⁰ Ayrıca sınırlı sayıda kelâmî ilkelere değindiği¹⁰¹, Arap dili ile alakalı ilkelere ise Cessâs ve Debûsî gibi daha fazla yer verdiği göze çarpmaktadır. Üslup olarak ise Debûsî'den etkilendiği yaptığı dörtlü tasniflerden anlaşılmaktadır.

93 Murteza Bedir - Ferhat Koca, "Pezdevî, Ebü'l-'Usr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007). Adı geçen eser son dönem kütüphane kayıtlarında *Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl* adıyla bilinmektedir. Çalışmamızda esas aldığımız tahkikli çalışmada eserin ikinci adı parantez içerisinde verilmektedir. Ebü'l-Hasen Ebü'l-'Usr Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî (Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl)*, thk. Said Bektaş (Beyrut: Darü'l-beşâiri'l-islamiyye, 2016).

94 Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 90-91.

95 Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 91-93.

96 Kitap, sünnet ve icma.

97 Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 94-95.

98 Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 95-96.

99 Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 97-118.

100 Mehmet Boynukalın, "Hanefî Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (I) Usûlü'l-Pezdevî ve Hanefî Usûlündeki Yeri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (2017), 496.

101 bk. 'Alâeddin 'Abdülazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûlü'l-Pezdevî* (b.y.: Dârü'l-Kitâbi'l-islamiyye, ts.), 1/257. Ayrıca bk. Vahap Ovacı, "Usûl-i Pezdevî sistematüğinde Hüsün-Kubuh", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (13 Temmuz 2016), 57-67.

Pezdevî'nin Arap dili ile alakalı yukarıda sayılan konular dışında müstakil başlıklar açtığı görülmektedir. Bu anlamda huruf-i meânî adıyla açtığı alt başlıkta atıf harflerine yer vermektedir. Hemen akabinde harf-i cerler, yemin harfleri, edatlar, bağlaçlar ve şart harfleri gibi konuları işlemektedir.¹⁰²

Hanefî mezhebinde diğer önemli bir eser Semerkandî tarafından kaleme alınmıştır. *Mizânü'l-usûl* adlı bu eserin fukaha yöntemiyle mi mütekellimün yöntemiyle mi kaleme alındığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bunun sebebi müellifin eserin mukaddimesinde sarf ettiği sözlerdir. Semerkandî, eserinde hamdele ve salveleden hemen sonra usûl-i fıkıh ilminin kelâmın bir fer'î olduğuna vurgu yaparak başlar. Ona göre fer asıldan türetilmelidir. Asıldan türetilmeyen fer o asıldan değildir. Daha sonra usûl eserlerinin bir kısmının asılda kendilerine muhalif olan Mu'tezile tarafından yazıldığını, bir kısmının da fûrûda kendilerine muhalif olan hadis taraftarı müelliflerce yazıldığını belirtir. Her iki tasnife uymanın da ya usûlde ya da fûrûda hataya götüreceğini iddia eder ki her ikisinden uzak durmanın akli ve şer'î bir gereklilik olduğuna dikkat çeker.¹⁰³ Semerkandî daha sonra Hanefî mezhebi içerisinde yazılan eserlerin tasnif ve değerlendirmesini yapar; bazılarını beğense de genel olarak eksik olduklarını kaydeder.¹⁰⁴ Buradan anlaşılmaktadır ki Semerkandî'ye göre kelâma dayanmayan bir usûl yetersizdir. Ona göre kelâm ilkeleri dikkate alınmadan Hanefilik içerisinde usûl eseri yazımından sorumlu olan Debûsî'dir. Yani Semerkandî Mu'tezile-Eş'ariyye tarzı usûl telifinin yapılmasını savunan bir Maturidî kelâmcısı olarak öne çıkmaktadır.¹⁰⁵ Nitekim eserine mukaddimeden hemen sonra yer verdiği konuların, ilim ve ilmin kısımları olması bu görüşü desteklemektedir.¹⁰⁶ Bu yaklaşımları eserinin mütekellimün yöntemle yazılmış ve kendisinin de Hanefilik içerisinde mütekellimün hareketini başlatan usûlcü olarak telakki edilmesine sebep olmuştur.¹⁰⁷

Semerkandî, muhdes olan ilmi, zaruri ve istidlali olarak iki kısma ayırır. Zaruri ilmi, “âlimin onda kesb ve ihtiyarının, tahsil ve terk etmeye kudretinin bulunmadığı, Allah'ın onda yaratmasıyla hasıl olan ilim” şeklinde tanımlarken; istidlali ilmi ise “alemin onda kesb ve ihtiyarının, tahsil ve terk etmeye kudretinin bulunduğu, Allah'ın yaratmasıyla hasıl olan ilim” şeklinde tanımlamaktadır. Zaruri ilmi beş duyu ile hasıl olan, mütevatir haberle hasıl olan ve araştırma ve düşünme olmaksızın akılla hasıl olan şekilde üç kısma ayırmaktadır. İstidlali ilmi de akli ve sem'î olarak iki kısımda incelemektedir. Akli ilim sem'î bir delil olmaksızın salt akıl ve mahsusat üzerine düşünme ve araştırmakla elde edilir. Alemin hadis oluşu ve onun bir yaratıcısının var olduğunu bilmek bu tür ilimle gerçekleşir. Akli ilim kesin bilgi gerektirir.

102 Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî*, 246-264, 272-281, 282, 285, 286.

103 Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 1/1-3.

104 Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 1/3-5.

105 Bedir, “Kelâmcı ve Fıkıhçı Usûl Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar”, 77.

106 Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 1/8.

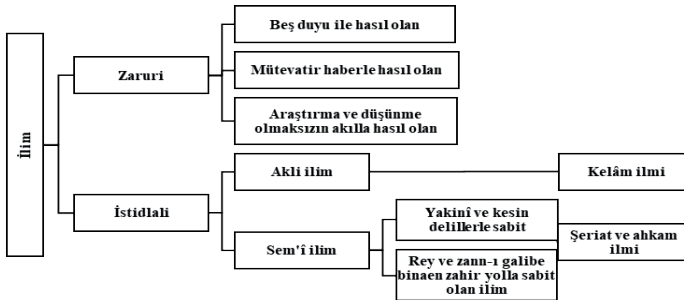
107 Bedir, “Kelâmcı ve Fıkıhçı Usûl Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar”, 77; Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, 151; Şevket Topal - Mehmet Sait Arvas, “Hanefî Usûlündeki Temel Yaklaşımlar (Hicri Altıncı Asrın Ortalarına Kadar)”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (ts.), 192; Ayrıca bk. Dalmızrak, *Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği*, 20-21.

O, fukaha örfünde bunun “kelâm ilmi”, “tevhid ilmi” ve “usûlü’-d-din ilmi” gibi isimlerle anıldığını belirtir. Sem’i ilmi de iki kısımda inceler. İlki yakînî ve kesin delillerle sabit olur. Kitabın müfesser nasları, mütevatir ve meşhur haberler ve icma ile sabit olan bilgi bu kısma girer. Diğerisi ise rey ve galip zanna binaen zahir yolla sabit olan ilimdir. Kitap ve mütevatir sünnetin zahiriyle, haber-i vahit ve şer’î kıyasla sabit olan bilgileri de bu kısımda değerlendirir. Şer’i ilmin bu iki kısmı fukaha ve kelâmcıların örfünde “şeriat ve ahkam ilmi” ve “fıkıh ilmi” şeklinde isimlendirilmiştir.¹⁰⁸ Ona göre fıkıh ilminin bağlı olduğu delillere “usûlü-i fıkıh” denir. Aynı şekilde şer’i ahkâmın tasnif edildiği, bu delillerle ilişki yönlerinin ve manalardan istihraç yöntemlerinin zikredildiği kitaplara da fukaha örfünde “usûlü-i fıkıh” denir.¹⁰⁹

Semerkindî ilim ve kısımları konusu dışında mütekellimün usûlcülerin müstakil başlıklarda incelediği konulara da yer vermektedir. Ahkâmın kendileriyle bilindiği isimler başlığı altında delil, hüccet, burhan, beyyine, ayet ve alamet gibi kavramlara yer vermektedir.¹¹⁰

Buraya kadar incelediğimiz fukaha yöntemiyle yazılan eserlerde usûlü-i fikhî kelâmî ilkelerle temellendirmenin Semerkindî ile başladığını söylemek mümkündür. Bu, önceki müelliflerin kelâmdan habersiz oldukları anlamına gelmemelidir. Nitekim her biri alt başlıklarda bazen de müstakil başlıklar açarak kelâmî konuları işlemekte ve konu hakkındaki düşüncesini temellendirmeye çalışmaktadır. Fakih usûlcülerin temellendirmelerinde farklı tutumlar sergiledikleri görülmektedir. Söz gelimi Cessâs ve Debûsî görüşlerinde akla daha çok vurgu yaparak marifetin akılla bilineceği, hüsün-kubuh sıfatlarının eşyanın zatında var olduğu gibi konularda Mu‘tezile mezhebine yakınlaşmaktadırlar.¹¹¹ Pezdevî ise eserinin başında kendisinin de benimsediği mezhebin önde gelen imamlarının itikadını ortaya koyarak bir nevi ehl-i hadisin eleştirilerine cevap verir ve imamların Mu‘tezile’den uzak olduklarını göstermeye çalışır. Semerkindî ise usûlü kelâmın bir fer’î olarak görmenin ve usûlcünün itikadının bilinmesinin gerekliliğine vurgu yaparak üçünden farklı bir tutum benimser. İlim konusundaki tutumuyla da kelâm ve usûl arasındaki ilişkiyi göstererek usûlü kelâmî ilkelerle temellendirmeye çalışır.

108

109 Semerkindî, *Mizânu’l-usûl*, 1/8-10.110 Semerkindî, *Mizânu’l-usûl*, 1/69-75.111 Pezdevî’nin Mu‘tezile ile arasına mesafe koymaya çalıştığına dair benzer yaklaşımlar için bk. Çelik, *XV. yy. Osmanlı düşüncesinde telvîh hâşiyeleri*, 112.

4. Memzûc Yazım Geleneğinde “Mebâdî”nin Gelişimi

İbnü’s-Sâ’âtî’nin (ö. 694/1295), *Bedi’ü’n-nizâm* adıyla telif ettiği eseri, memzûc yazım geleneğiyle kaleme alınmış en önemli eserler arasında zikredilmektedir. Bazılarına göre bu eserin memzûc geleneğiyle yazılan ilk telif olduğuna dair genel kabul vardır.¹¹² İbnü’s-Sâ’âtî bu eserinde mütekellimîn yazım geleneğinde yazılan Âmidî’nin *el-İhkâm* ve fukaha yazım geleneği ile yazılan Pezdevî’nin *el-Usûl* adlı eserlerini ihtisar etmeyi hedeflemiştir.¹¹³ O, eserini Âmidî ile benzer şekilde dört kaide üzerine bina etmiştir. İlk kaidelerini mebâdî konularına tahsis ederek burada kelâm, dil ve fıkıhla ilgili mebâdî adını verdiği üç alt başlık açmıştır.¹¹⁴ İbnü’s-Sâ’âtî, fıkıh usûlünün kelâm, dil ve fıkıh ahkâmından istimdat ettiğini ifade etmektedir. Ona göre usûl kelâmdan istimdat etmiştir, çünkü delillerin hüküm ifade etmesi, ancak Allah’ın varlığı, sıfat ve fiillerinin bilinmesine ve Peygamberin doğruluğuna bağlıdır. Usûlün Arap dilinden istimdat etmesini ise şöyle açıklar: Şer’î delillerde bulunan lafızların delaletinin bilinebilmesi, bu lafızların hakikat-mecaz, umum-husus, mutlak-mukayyed, hazif-izmar, mefhum, iktiza, işaret, sarih ve kinaye gibi dil konularıyla ilişkilerinin bilinmesiyle mümkündür. Ona göre usûlün fihhi ahkâmdan istimdat etmesi de şu vecihledir: Usûlcü şer’î delilleri ortaya koyarken fihhi hükümlerin hakikatının tasavvuruna ve şahitler getirerek hükümleri açıklamaya ihtiyaç duymaktadır.¹¹⁵ Kelâmıla ilgili açtığı bölümde delil, emare, nazar, itibar, fikir, ilim ve zan kavramlarını açıklamaktadır.¹¹⁶ Bu anlamda Âmidî’den farklı olarak fikir kavramını açıklamaktadır.¹¹⁷ Daha sonra dille ilgili bölümde Âmidî’nin dille alakalı yukarıda verilen açıklamasını ihtisar ederek bir anlam için konulmuş ibarelerin taksimatına geçmektedir. Ona göre bir anlam için konulmayan ibareler mühmelidir. Bir anlam için konulanların ise çeşitleri, vazedilmesi ve onları bilme yolları bakımından incelenmesi gerektiğini ifade eder. Bu bölümde lafzın müfred-mürekkep taksimi, delalet çeşitleri, tek başına anlam ifade edip etmemesi ve zaman buldurması bakımından fiil, harf ve isim şeklindeki kelâmın unsurları, lafzın küllî-cüzi şeklindeki taksimatı, haruf-u meânî gibi pek çok açıdan dille alakalı kavramların tahlilini yapmaktadır.¹¹⁸ İbnü’s-Sâ’âtî taksimat konusunda daha çok Âmidî’nin etkisinde kalsa da konunun anlaşılması için misal sunarken Pezdevî’nin etkisinde kalarak fihhi örnekler vermektedir.¹¹⁹ Fıkıhla ilgili mebâdî bölümünde ise hâkim, şer’î hüküm ve kısımları, mükellefin fiilleri

112 Nurullah Agitoğlu, “Muzafferüddin İbnü’s-Sâ’âtî’nin (Ö. 694/1295) Usûlcülüğü ve Sünnet İle İlgili Bazı Görüşleri Üzerine”, *İlahiyat Alanında Akademik Araştırma ve Derlemeler*, ed. Nurullah Agitoğlu (İzmir: Duvar yayınları, 2021), 11.

113 Muzafferüddin Ahmed b. ‘Alî b. Sâ’âtî, *Bedi’ü’n-nizâm: Nihâyetü’l-vusûl ilâ ‘ilmi’l-usûl*, thk. Sa’id b. Ğarîr es-Sulemî (Mekke: y.y., 1405), 1/3. Adı geçen eser üzerinde ayrıntılı çalışma için bk. Seyit Mehmet Uğur, “Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü’s-Sâ’âtî’nin Nihâyetü’l-Vusûl’ü Örneği”, *Bilimname* 38 (31 Ekim 2019).

114 İbnü’s-Sâ’âtî, *Bedi’ü’n-nizâm*, 1/9, 14, 127; Dalmazrak, *Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği*, 25.

115 İbnü’s-Sâ’âtî, *Bedi’ü’n-nizâm*, 1/8.

116 İbnü’s-Sâ’âtî, *Bedi’ü’n-nizâm*, 1/9-13.

117 Uğur, “Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme”, 702.

118 İbnü’s-Sâ’âtî, *Bedi’ü’n-nizâm*, 1/13-127.

119 Uğur, “Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme”, 704.

(mahkûm fih) ve onunla ilişkili konular ve son olarak mükellef (mahkûm aleyh) şeklinde dört alt başlık açmaktadır.¹²⁰ İlk alt başlıkta hükmün tek sahibinin Allah olduğunu ve aklın hüsün ve kubuh meselesinde bir payesinin olmadığını vurgulamaktadır. Bununla bağlantılı olarak nimet verene şükrün aklen gerekli olmadığı, şeriat gelmeden önce fiillerin hükmünün olmadığı gibi kelâmî meselelere değinmektedir.¹²¹

Ele aldığı mebâdî özelinde incelendiğinde eserde benimsediği sistematik konusunda daha çok Âmidî'den etkilendiği görülmektedir. İbnü's-Sâ'âtî'nin bu tercihinde Âmidî'nin mebâdî konusunu görece daha sistematik ele almasının önemli bir etken olduğunu söyleyebiliriz. Hanefî bir usûlcü olan İbnü's-Sâ'âtî'nin hem fukaha hem de mütekelim yazım geleneklerinden istifade ederek eserini yazması ve sistematik açıdan daha çok Âmidî'nin eserine bağlı kalması Semerkandî'nin çağrısına bağlı kaldığına işaret etmektedir. Diğer bir deyişle müellif Semerkandî ile başlayan fukaha içerisindeki mütekelimün hareketini devam ettirmektedir.¹²²

Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) *Tenkîhü'l-usûl* adlı eseri değinilmesi gereken önemli eserlerden biridir. Söz konusu eserinde Sadrüşşerîa, fakih usûlcülerin önde gelen imamlarından Pezdevî'nin *el-Usûl*'ü ile mütekelimün yazım geleneğinin iki önemli siması Râzî ve İbnü'l-Hâcib'in usûl eserlerini esas alarak yeni bir usûl eseri yazmış¹²³ ve bu eserde usûle yeni yaklaşımlar getirmiştir. Sadrüşşerîa, eserine fıkıh, hüküm ve şer'î hüküm kavramlarının tanımını vererek başlamaktadır. Özellikle fıkıh kavramı hakkında önceki tanımları naklettikten sonra kendisine ait bir tanıma daha yer vermektedir. Bu tanıma göre fıkıh, “Vahyin nüzülü ile ortaya çıkan (hakkında nass bulunan) ve üzerine icmanın olduğu şer'î-amelî hükümlerin hepsini sahih istinbat melekesi ile birlikte delilleriyle bilmektir.”¹²⁴ Daha sonra usûl-i fikhın kitap, sünnet, icma ve kıyastan müteşekkil olduğunu, kıyasın da hükme nispetle asıl; ilk üç delile nispetle fer olduğunu vurgulayarak usûl-i fikh ilmini “Kendileriyle fikha ulaşılan kavaidi tahkik veçhiyle bilmek” şeklinde tarif eder.¹²⁵ Sadrüşşerîa eserinin mukaddimesinde usûlün mahiyeti ile alakalı olan tanımları vermekle yetinir. Burada sunduğu fıkıh tanımıyla fakihin istidlale dayanan fıkıh bilgisine sahip olması gerektiğine vurgu yaptığı ortaya çıkmaktadır.¹²⁶ Çünkü namaz ve oruç gibi zaten vacip olduğu malum olan dini hükümleri bilmekle fakih olunmayacağını yani bir anlamda zarûrât-ı diniyye bilgisinin fakih vasfını kazandırmada etkisinin olmadığını altını çizmektedir. Usûl-i fikh tanımıyla ise özellikle delillerin bilgisine vurgu yapmakla İbnü'l-Hâcib'in görüşüne katılmaktadır.¹²⁷

120 İbnü's-Sâ'âtî, *Bedî'ü'n-nizâm*, 1/127, 138, 194, 201. İbnü's-Sâ'âtî'nin hüküm teorisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Ümütlü, “İbnü's-Sâ'âtî'nin Usûl Düşüncesinde Hüküm Teorisine Yaklaşımı”, *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 7/1 (23 Mart 2022), 338-355.

121 İbnü's-Sâ'âtî, *Bedî'ü'n-nizâm*, 1/127, 133, 135.

122 Uğur, “Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme”, 702.

123 Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî Sadrüşşerîa, *Tenkîhu'l-usûl fi ilmi'l-usûl* (el-Matbaatü'l-Mahmûdiyye et-Ticâriyye bi'l-Ezher, 1356), 4-6.

124 Sadrüşşerîa, *Tenkîhu'l-usûl*, 6-9.

125 Sa'deddin Mes'ûd b. Ömer Taftâzânî, *Şerhu'l-telviḥ ale'l-Tavdîḥ* (b.y.: Mektebetu Şubeyhî bi Mısır, ts.), 2/1/32.

126 Ali Kumaş - Mehmet Ümütlü, “Sadrüşşerîa'nın Usûl Düşüncesinde Fıkıh Usûlü'nün Mahiyeti”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/2 (2017), 82.

127 İsfahânî, *Beyânü'l-Muhtaşar*, 1/13; Ayrıca bk. Köksal, *Fıkıh Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*, 90; Kumaş - Ümütlü, “Sadrüşşerîa'nın Usûl Düşüncesinde Fıkıh Usûlü'nün Mahiyeti”, 83.

Sadrüşşerîa eserine mebâdî konularını işlediği özel bir bölüm tahsis etmez. Bunun yerine görebildiğimiz kadarıyla fukaha yazım tarzına sadık kalarak yeri geldiğinde kelamî mebdeleri tartışmaya açar. Söz gelimi akıl kavramını mükellef konusu altında tanımları üzerinden felsefî bir dille uzun uzadıya işleyerek aklın akılla iptal edilmeyeceğinin ve şer‘in akla mebni olduğunun altını çizer. Ona göre Allah’ın varlığının bilgisini, onun bir oluşunu ve mucizenin nübüvvete delalet ettiğini sadece akılla bilebiliriz.¹²⁸ Yine “emre konu olan fiil” bölümü altında hüsün-kubuh meselesini işlemektedir.¹²⁹ Açtığı bu bölümde Mu‘tezile ve Eş‘arilerin kabullerini naklettikten sonra, haddi zatında hasen olan ve haddi zatında hasen olmayan gibi taksimatlar yaparak fıkhîtan örnekler getirerek açıklar. Sadrüşşerîa, hasen ve kabih sıfatlarının fiilin özünde olup olmadığı, aklın hüküm koymada yetkisini, aklın bilgiyi zorunlu olarak gerektirip gerektirmediği, güç yetirilemeyen teklifle mükellef tutulmanın imkânı gibi kelâmî konular hakkında düşüncelerini paylaşır. O, kendisinin de tabii olduğu Maturidî düşüncesine göre hüküm koyanın ve fiillerin yaratıcısının Allah olduğunu, aklın eşyanın ilmüne ulaşmak için bir alet olduğunu açıkça dile getirir.¹³⁰ Şu var ki onun, şarî‘in emrinin, fiilin aslında hüsün ve kubuh olduğuna işaret ettiğini düşünmekle Pezdevî’den ayrıldığını söylemek mümkündür.¹³¹

Sadrüşşerîa, dille alakalı mebâdî konusunda fukaha yazım geleneğini takip etmektedir. Dille alakalı konuların hemen tamamını Kitap delili ile bağlantılı bir şekilde Debûsî ve Pezdevî gibi usûlcülerin benimsediği dörtlü tasniflerle açıklamaya çalışmaktadır.¹³² Sadrüşşerîa’nın memzuc yöntemle telif ettiği söz konusu eserde, İbnü’s-Sââtî ve kendisinden sonra gelen -aşağıda da gelecek üzere- Molla Fenârî ve İbnü’l-Hümâm gibi Hanefî âlimlerden farklı olarak fukaha yöntemiyle kaleme alınmış eserlerin taksimatına sadık kaldığı görülmektedir.

Molla Fenârî (ö. 834/1431) memzuc yazım geleneğiyle eser veren bir diğer müelliftir. O, *Fusûlü’l-bedâi’* adlı eserini kaleme alırken kendi ifadesiyle pek çok kaynaktan yararlanmışır.¹³³ Molla Fenârî eserini bir *fatiha* ve bir *matlab* şeklinde planlamıştır. Fatiha adını verdiği bölümde mahiyet, faide, mevzu ve icmalî istimdattan bahsetmektedir. Matlab adını verdiği bölümü ise iki mukaddime ve iki maksat şeklinde tasnif etmiş ve hatime bölümüyle eserini sonuçlandırmıştır.¹³⁴ Molla Fenârî eserin alt başlıklarında genellikle dörtlü bir taksimat yapmayı esas almıştır. Bu anlamda fıkıh usûlünün istimdat ettiği ilimleri fatiha bölümünün dördüncü alt başlığında

128 Taftâzânî, *Şerhu’l-telviḥ ale’l-Tavdîḥ*, 2/2/313-320.

129 Çelik, *XV. yy. Osmanlı düşüncesinde telviḥ hâşiyeleri*, 270.

130 Taftâzânî, *Şerhu’l-telviḥ ale’l-Tavdîḥ*, 1/364-368.

131 Çelik, *XV. yy. Osmanlı düşüncesinde telviḥ hâşiyeleri*, 108-109.

132 Taftâzânî, *Şerhu’l-telviḥ ale’l-Tavdîḥ*, 1/46-56.

133 Kaynaklar için bk. Muhammed b. Hamza b. Muhammed er-Rûmî el-Fenârî, *Fusûlü’l-Bedâi’* thk. Muhammed Hasen İsmâil (Beyrut: Dârü’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1427/2006), 1/8; İlyas Yıldırım, “Molla Fenârî: İlmî Kişiliği, Fıkıhla İlgili Eserleri ve Osmanlı Fıkıh Tarihindeki Yeri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/22 (2013), 265; Fenârî’nin diğer kaynakları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Emin Erdoğan, *Molla Fenârî’nin usûl-i fıkıh görüşleri (Molla Fenârî’nin Fusûlü’l-Bedâi’ Adlı Eseri Çerçevesinde)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 31-38.

134 Fenârî, *Fusûlü’l-Bedâi’*, 8-9; Ayrıca bk. Hakkı Aydın, “Fusûlü’l-Bedâi’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996); Yıldırım, “Molla Fenârî”, 265-266.

açıklamaktadır. Ona göre usûl; kelâm, dil ve fikhî ahkamdan ilke almaktadır. Kelâmdan ilke almasına gerekçe olarak Kitap dışındaki diğer delillerin hüccet olabilmesi için kelâma dayanması gerektiğini gösterir. Çünkü ona göre kelâm, Allah'ın varlığını bilmeye sevk etmektedir. Dilden istimdat gerekçesini Kitap ve sünnetin Arapça olmalarıyla; fikihtan istimdat etmesini ise delilleri tasavvur edebilme imkânı sunmasıyla açıklamaktadır. Söz gelimi “Emir vücuba delalet eder” ve “Nehiy vücuba delalet etmez” usûl kaideleri “Vîtir vaciptir” ve “Nafîle vacip değildir” hükümleriyle tasavvur edilebilir.¹³⁵ Fenârî buraya kadar Cüveynî ile başlayan ve sonraki usûlcüler tarafından kullanılan bilgileri bir nevi tekrar etmektedir. Ancak bunlara ek olarak fıkıh usûlünün mantık ve münazara ilimlerinden de istimdat ettiğini sözlerine eklemektedir.¹³⁶ Eserin ana kısmı olan ikinci bölüm yani matlab bölümünün ikinci mukaddimesine “tafsili mebâdî” adını vererek usûlün istimdat ettiği ilkeleri açıklamaya çalışmaktadır.¹³⁷ Kelâmî mebâdî başlığı altında delalet, istidlal, medlul, nazar ve vecihlerini incelemektedir. Ona göre istidlal delaleti araştırmak iken nazar, ilim ya da zannı talep etmektir. Medlul ise ilim ve zannın kendisidir.¹³⁸ Bu başlıkta incelediği bir diğer konu ise nazar-ı kasıbtır. O burada mantığın bir özetini sunmaktadır.¹³⁹ Fenârî bu bölümü her ne kadar kelâmî mebâdî şeklinde isimlendirse de mebâdîye yer veren önceki usûlcülerden farklı olarak kelâm kavramlarından ziyade mantık terimlerine ağırlık vermektedir. Lügavî mebâdî bölümünde lafzı müfred ve mürekkep şeklinde ayırdıktan sonra her ikisinin de çeşitli açılardan yapılan taksimlerine değinerek ayrıntılarına yer verir.¹⁴⁰ Bunların dışında âmm-hâs konusu, lafzın açıklık kapalılık bakımından kullanımları, kullanıldığı anlam bakımından hakikat ya da mecaz olmaları, müşterek lafız hakkındaki yaklaşımlar, lafzın iştikakı ve huruf-i meânî ile ilgili meselelere ayrıntılı olarak değinmektedir.¹⁴¹ Fıkhi mebâdî bölümünü ise Âmidî ve İbnü’s-Sâ’âtî ile benzer şekilde sırasıyla hâkim, hüküm, mükellefîn fiilleri ve mükellef şeklinde dört alt başlıkta incelemiştir. Hâkim bahsinde aklın hüsün-kubuh şeklinde hüküm verip veremeyeceği hakkında Maturidî mezhebinin Mu’tezile ve Eş’ariler’den farkını vecihleriyle ortaya koyarak açıklamaya çalışmaktadır.¹⁴²

Eserin genel yapısını yukarıda geçtiği şekilde planlaması Âmidî ve onu eserini sistematığı konusunda çoğu yerde takip eden İbnü’s-Sâ’âtî’den etkilendiğini ihsas ettirmektedir. Pek çok yerde dörtlü taksimat yapması ise Debûsî’nin yönteminden etkilendiğini çağrıştırmaktadır. Mebâdî konusunda daha çok mütekellimûn ıstılahatını tercih ettiği ve mantık dilini daha fazla kullandığı görülmektedir. Öyle ki kelâmî mebâdî adıyla açtığı alt başlığın neredeyse tamamında mantık terimlerine yer vermektedir.

135 Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâi*, 1/23-24. Dalmızrak, *Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği*, 26.

136 Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâi*, 1/23.

137 Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâi*, 1/26.

138 Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâi*, 1/28, 33, 40.

139 Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâi*, 1/26-77; İlyas Yıldırım, “Fıkıh Usûlü Mantık İlişkisinin Anatomisi”, *Eskiye* 29 (10 Aralık 2014), 57.

140 Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâi*, 1/82-85.

141 Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâi*, 1/97-136.

142 Fenârî, *Fusûlü'l-Bedâi*, 1/181.

Kemâleddin İbnü'l-Hümâm (ö.861/1457) memzûc yazım geleneğiyle eser kaleme alanlar içerisinde eserini inceleyeceğimiz son müelliftir. O, *et-Tahrîr fi 'ilmi'l-usûl* adlı eserine Hanefî ve Şafîî metodu üzerine mesai harcadığını ve bu iki metodu açıklayan bir kitap yazmayı hedeflediğini söyleyerek başlamaktadır. İbnü'l-Hümâm kitabını bir mukaddime ve üç bölüm şeklinde planlamıştır. İlk bölümü mebâdî, ikinci bölümü usûlün konuları, üçüncü bölümü de icthad konusuna ayırmıştır.¹⁴³ Mukaddime bölümünü dört kısımda incelemektedir. Sırasıyla fıkıh usûlü kavramının mefhumunu, usûlün konusunun ne olduğunu, mantıkî mukaddimleri ve fıkıh usûlünün istimdat ettiği ilimleri açıklamaktadır.¹⁴⁴ Mantık konularını incelediği üçüncü kısımda mantık kavramlarının kelâm bölümünde incelenmesini ve onların kelâmî mebâdî şeklinde isimlendirilmesini eleştirmektedir. Burada Âmidî ve onu takip eden usûlcüleri eleştirdiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁵ O, usûlün kelâmdan aldığı konuların hâkim bahsindeki hüsünkubuh ve buna benzer konularla sınırlı olduğunu açıkça söylemektedir. Ona göre zikredilen bu mukaddimler usûlün meseleleri olmayıp usûl konularının daha iyi (basiret üzerine) anlaşılması için gereklidir.¹⁴⁶ İbnü'l-Hümâm bu bölümün devamında delil, ilim, zan, cehl gibi kavramlar ve bunlara ek olarak kıyas çeşitleri ve dört kıyas şekillerine muhtasar bir şekilde değinir.¹⁴⁷ Dördüncü kısımda ise usûlün Arap dilinden istimdat ettiğini söyler. Ona göre Kitap ve sünnet gibi semi deliller Arapça olduğundan bunlardan hüküm çıkarabilmek için Arapça lafzın mana ve sigasının bilinmesi gereklidir. Bu nedenle usûlcüler dilden hareketle hükümler çıkararak onları usûlün bir parçası hâline dönüştürmüştür.¹⁴⁸ Fıkıhi ahkamdan istimdat etme meselesine gelince İbnü'l-Hümâm önceki usûlcülerden farklı bir tavır takınmaktadır. Ona göre usûl, fıkıhla beraber vücub, tahrim, nedb, kerahet ve ibaha gibi şer'î hükümlerin ilişkili olduğu meselelerin mahmullerini tasavvur etmeye ihtiyaç duyar. Çünkü usûlcünün usûl ilmiyle amaçladığı, hükümleri şer'î delillerin delalet ettiği şekliyle ve onlardan istifade ederek ispat ya da nefyetmektir. Fakih de fıkıh ilmiyle mükellefin fiiline taalluk ettiği yönüyle hükümleri ispat ya da nefyetmektedir. Bu yönüyle “Emir vücub içindir”, “Vitr vaciptir” ifadelerini ele aldığımızda ilkinde emrin vücub ifade ettiği ikincisinde ise vitir kılma eyleminin vücupla alakalı olduğu anlamı çıkmaktadır. Yani her ikisinde de vücub yüklemi ortaktır. O fıkıhın, her ne kadar kendisinden sonra tedvin edilmiş olsa da usûlden ahkâmın tasavvuru konusunda istimdat ettiğini düşünür. Ona göre, usûl daha sonra fıkıha şer'î ahkâmın tasavvuruyla “mendup emredilendir ya da değildir”, “vacip ya mukayyettir ya da değildir” gibi konular eklemiştir. Bu meselelerdeki konular, hükümlerden alınmış müştak isimler olup gerçekte aynı değildir. Böylece usûlün bu

143 Kemâleddin Muhammed b. Abdilvâhid İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr fi 'ilmi'l-usûl* (Mısır: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî Matbaası, 1351), 3.

144 İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 4, 6, 7, 15; Dalmızrak, *Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği*, 26.

145 Ebü 'Abdullah Şemseddin el-Ma'ruf İbn Emir Hâc, *et-Tahrîr* (b.y.: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 1/39; Muhammed Emin b. Muhammed el-Buhari el-Ma'ruf bi Emir Bâd Şâh, *Teysiru'l-Tahrîr* (Beyrut: Dârü'l-kutubi'l-İlmiyye/ Darü'l-Fikr, 1983), 1/24.

146 İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 8.

147 İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 8-15.

148 İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 15; Emir Hâc, *et-Tahrîr*, 1/66.

hükümlerin tasavvuruna ihtiyacı fıkıhtan daha fazladır ve dolayısıyla usûlun bu tasavvurdan istimdat etmesi fıkıhın bunlardan istimdat etmesinden evladır.¹⁴⁹ İbnü'l-Hümâm usûlün diğer ilimlerden toplama usûlüyle oluşmuş bir ilim olduğu görüşünü şiddetle eleştirmekte ve onu kelâm dâhil tüm ilimlerden soyutlamaya çalışmaktadır.¹⁵⁰

İbnü'l-Hümâm kitabın asıl bölümü saydığı ilk bölümü lügavî mebâdiye ayırarak tafsilatlı ve uzun uzun işlemektedir. Bu bölümde lügat kelimesinin anlamı, dilin konuluş amacı, dili vazedenin kim olduğu, lafız ve mana arasındaki münasebet, lafzın müfred-mürekkep şeklindeki taksimi, müfred lafzın açıklık-kapalılık, istimal ve medlule delaleti, lafzın külli-cüzi şeklindeki taksimatı, âmm lafız bahisleri ve huruf-i meânî gibi konuları incelemektedir.¹⁵¹

Sonuç

Fıkıh usûlü alanında ilk telif kabul edilen Şafi'î'nin *er-Risâle*'sinde usûlün diğer ilimlerden istimdat ettiği konusu belirgin olmasa da IV-V yy.da Haffâf ve Bâkılânî gibi müelliflerin kelâmî konuların yanı sıra dil ve fıkıhla alakalı ilkeleri işlediğini söylemek gerekir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu konuların fıkıhın temellerini oluşturduğunu ifade eden ilk usûlcü Cüveynî olup kendisinden sonra gelen usûlcüleri etkilemiştir. Özellikle Âmidî, istimdat konusuna özel bölüm açmakta ve bu konular için mebâdî kavramını kullanmaktadır. Bu sistematik daha sonra mütekellimûn ve fukaha metodunu birleştirmeyi hedefleyen eserlerin yapısını da etkilemiştir.

Kelâmın fıkıh usûlüne ilke sunması özelindeki usûlcülerin tercihleri, usûlde farklı geleneklerin oluşmasını etkilemiştir. Söz gelimi kelâmcı usûlcüler usûl eserlerinde kelâm konularına hatırı sayılır ölçüde yer vermişlerdir. Özellikle mütekellimûn geleneğinde hüsün-kubuh, aklın hüküm koymada yetkisi, ilim konuları ve nazar bahislerine uzunca yer verilmişlerdir. Aynı şekilde fakih usûlcülerin de eserlerinde benzer kelâmî konularını tartıştıklarını söylemek gerekir. Yalnız şu farkla ki mütekellimûn usûlcüler bu konulara özel bölümler açarken fakih usûlcüler genellikle yeri gelince bu konulara değinmeyi daha uygun bulmuşlardır.

Usûl kitaplarındaki kelâm bölümlerine zamanla mantık kavramları da dâhil olmuştur. Özellikle Gazzâlî'nin mantıkla alakalı bir mukaddimeyi usûl eserine dâhil etmesi bu alanda öncülük etmiştir. Âmidî, İbnü's-Sâ'âtî ve Molla Fenârî gibi sonraki usûlcüler mantık kavramlarını kelâmıla ilgili mebâdî başlığı altına taşımışlardır. Özellikle Molla Fenârî bu yöntemin daha doğru olduğunu düşünürken aynı dönemde yaşayan İbnü'l-Hümâm ise mantık kavramlarına müstakil başlık açarak önceki tavrı eleştirmiştir.

Mebâdî bölümü kelâmcı usûlcülerin ele aldığı gibi ilk dönem fakih usûlcülerin kitaplarında yer almamaktadır. Fakih usûlcülerin kitaplarında her ne kadar kelâmıla ilgili konulara mahsus bölümler açılmadıysa da metin içerisinde hüsün-kubuh, nimet verene şükrün gerekliliği, aklın hüküm koymada yetkisi gibi kelâmî meselelere yer verildiğini belirtmek gerekir. Fakih usûlcüler arasında usûlün kelâmın fer'î olduğu ve kelâmî konulara yer vermenin gerekliliğini

149 İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 15; Emir Hâc, *et-Tahrîr*, 1/67.

150 Emir Hâc, *et-Tahrîr*, 1/67.

151 İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 16-214.

ilk defa Semerkandî savunmuştur. Semerkandî'nin bu tutumu onun fukaha geleneği içerisinde mütekellimûn hareketinin başlatıcısı olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Onun bu çağrısı sonraki usûlcüler tarafından benimsenmiştir. Özellikle memzûc yazım geleneğine sahip Hanefî usûlcülerin hem kelâm hem de mantıkla alakalı mebâdîye uzun uzun yer vermeye başlamaları Semerkandî'nin arayışını devam ettirdikleri şeklinde anlaşılmıştır. Ayrıca araştırmamıza konu olan memzuc eser sahibi müelliflerden İbnü's-Sââtî, Molla Fenârî ve İbnü'l-Humâm kelamcı usûlcülerden Amîdî ve takipçilerinin tasnifinden esinlenirken Sadrüşşerîa'nın ise daha çok fakih usûlcülerin tasnifine sadık kaldığı görülmüştür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Teşekkür: Çalışmanın hazırlanmasında görüşlerinden istifade ettiğim danışman hocam Doç. Dr. Ahmet TEMEL'e, makalemi okuyarak katkı sunan Prof. Dr. Süleyman KAYA ve Doç. Dr. Davut EŞİT'e şükranlarımı arz ederim.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Acknowledgment: I would like to express my gratitude to my advisor Assoc. Prof. Dr. Ahmet TEMEL, whose opinions I benefited from in the preparation of the study, and to Prof. Dr. Süleyman KAYA and Assoc. Prof. Dr. Davut EŞİT who contributed by commenting on my article.

Kaynakça/References

- Abdül'azız el-Buhârî, 'Alâeddîn b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr şerhu Usûli'l-Pezdevî*. b.y.: Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, ts.
- Agitoğlu, Nurullah. "Muzafferüddîn İbnü's-Sââtî'nin (Ö. 694/1295) Usûlcülüğü ve Sünnet İle İlgili Bazı Görüşleri Üzerine". *İlahiyat Alanında Akademik Araştırma ve Derlemeler*. ed. Nurullah Agitoğlu. 19. İzmir: Duvar yayınları, 2021.
- Âmidî, Ebû'l-Hasen Seyfeddîn 'Alî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. 'Abdürrezzâk Afîfi Suudi Arabistan: Dârü's-sami'î, 2003.
- Apaydın, H. Yunus. "Zan (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Arvas, Mehmet Sait. *Hicri VII. asra kadar Hanefî usûlü bağlamında fıkıh usûlü kelâm ilişkisi*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2018.
- Atay, Hüseyin. "İslam Hukuk Felsefesi: Usûl'ül-fıkıh İlmi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (04 Haziran 2007), 13-51.
- Aydın, Hakkı. "Cessâs ve Debûsî'nin Usûllerindeki Metodları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (2000), 11-60.
- Aydın, Hakkı. "Fusûlü'l-Bedâyi'". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/229-230. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed. *et-Takrîb ve'l-irşâd (es-sağîr)*. thk. 'Abdülhamîd b. 'Alî Ebû Zunejd. b.y.: Mu'essesetü'r-risâle, 2. Basım, 1998.
- Basrî, Muhammed b 'Alî b. Tayyib Ebû'l-Huseyîn. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys.

- Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1403.
- Bedir, Murteza - Koca, Ferhat. "Pezdevî, Ebû'l-Usr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/264-266. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Bedir, Murteza. "Kelâmcı ve Fıkıhçı Usûl Geleneklerine İlişkin Bazı Eleştirel Mülâhazalar". *İslam Araştırmaları Dergisi* 29 (2013), 65-97.
- Bedir, Murteza. "Takvîmü'l-Edille". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/493-494. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bedir, Murteza. *Fıkıh Mezhep Sünnet: Hanefî Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi*. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2. Basım, 2017.
- Boynukalın, Mehmet. "Hanefî Usûl Muhtasarlarının Gelişimi: (I) Usûlü'l-Pezdevî ve Hanefî Usûlündeki Yeri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (2017), 487-526.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b 'Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Abdüsseâm Muhammed Ali Şâhîn. Beyrut/Lubnan: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b 'Alî er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. thk. Uceyl Câsim en-Neşemî. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâratu'l-evkâfi'l-Kuveytiyye, 2. Basım, 1994.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed b. 'Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *el-Burhân fi usûli'l-fikh*. thk. Salâh b. Muhammed b. 'Aveyde. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- Çelik, İmam Rabbani. "Şâriin Lafzın Mânası Üzerinde Tasarrufu: Müttekellim ve Hanefî Usûl Geleneklerinde Şer'î Hakikatler Meselesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 38 (01 Aralık 2017), 7-43.
- Çelik, İmam Rabbani. *XV. yy. Osmanlı düşüncesinde telvîh hâşiyeleri: Teklîfe dair tartışmalar*. İstanbul: Mamara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Çetres, Recai. *Kelâm-Usûl-i Fıkıh İlişkisi (İmâmü'l-Haremeyn El-Cüveynî Ekseninde)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2014.
- Dalmızrak, Yakup. *Fıkıh Usûlünde Mukaddime Geleneği: Molla Gürânî'nin ed-Durer Mukaddimesi Ekseninde Fıkıh Usûlü Mukaddimelerinde Usûl Tartışmaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yükek Lisans Tezi, 2021.
- Debûsî, Ebû Zeyd 'Abdillâh. *Takvîmu'l-edille*. thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys. b.y.: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- Duman, Soner. "Usûlü'l-Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/218-220. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Emîr Bâd Şâh, Muhammed Emîn b. Muhammed el-Buhârî. *Teysiru't-Tahrîr*. Mısır: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, ts.
- Emir Hâc, Ebû 'Abdullah Şemseddîn el-Ma'ruf. *et-Tahrîr ve't-tahbîr*. 3 Cilt. b.y.: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Erdoğan, Mehmet Emin. *Molla Fenârî'nin usûl-i fıkıh görüşleri (Molla Fenârî'nin Fusûlü'l-Bedâi' Adlı Eseri Çerçevesinde)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Eşit, Davut - Kala, Muhammed Enes. "Onüçüncü Yüzyıl İslam Hukuk Felsefesinde Bilginin Mahiyeti -Amidî ve Zerkeşî Örneği-". Ankara, 2013.
- Eşit, Davut. "Ebû Bekir el-Haffâf ve Fıkıh Usûlü Düşüncesi". *ULUM* 4/2 (2021), 363-387.
- Eşit, Davut. "Klasik Fıkıh Usûlü Eserlerinde Bilginin Kısımları". *Şarkiyat* 10/1 (30 Nisan 2018), 143-155.
- Eşit, Davut. *Molla Gürânî'nin Kıyâs Anlayışı*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.

- Eşit, Davut. *Şâfi'î Fıkh Usûlünün Gelişimi*. Ankara: Ankara Okulu, 2019.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed. *el-Mantık inde'l-Fârâbî*. thk. Refik el-Acem. Beyrut: Daru'l-maşrik, 1986.
- Fenârî, Muhammed b. Hamza b. Muhammed er-Rûmî. *Fusûlü'l-Bedâi' fi 'Usûli'ş-Şerâ'i'*. thk. Muhammed Hasen İsmâil. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1427/2006.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid. *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Beyrut: Dârü'l-fikri'l-mu'âsir, 3. Basım, 1998.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid. *Mustasfâ fi 'ilmi'l-usûl*. thk. Muhammed 'Abdüsselâm 'Abdüşşâfi. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Güman, Osman. “Hanefî Fıkhı Usûlü Literatüründeki Lafızlar Taksiminde Mantıksal Tutarlılık Problemi: Pezdevî Örneği”. *Divan (Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi)* 17/33 (2012), 103-132.
- İbn 'Abdân, Ebû Fadl 'Abdullâh b. 'Abdân el-Hemedânî. *Şerâitü'l-ahkâm*. thk. Hüzeyfe b. Fehdka'k. Kuveyt: Esfâr, 2022.
- İbn Akîl, Ebû'l-Vefâ 'Alî. *el-Vâzih fi usûli'l-fikh*. thk. 'Abdullâh b. 'Abdülmuhsin et-Turkî. Beyrut: Mu'essesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1999.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Velîyyüddîn Abdurrahmân. *Mukaddime*. Bayrut, Lubnan: Darü'l-Erkâm, ts.
- İbn Kutluboğâ, Ebû'l-Fidâ' Kâsım b. Kutluboğâ el-Cemâlî. *Tâcu't-Terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramadân Yûsuf. Dimaşk: y.y., 1413/1992.
- İbn Sînâ, Ebû Alî el-Hüseyn b. Abdillâh b. Alî. *Dânişnâme-i Alâî*. çev. Murat Demirkol. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed b. Abdilvâhid. *et-Tahrîr fi 'ilmi'l-usûl*. Mısır: Mustafâ el-Bâbî el-Halebî Matbaası, 1351.
- İbnü's-Sâ'âtî, Muzafferüddin Ahmed b 'Alî b Sâ'âtî. *Bedi'ü'n-nizâm: Nihâyetü'l-vusûl ilâ 'ilmi'l-usûl*. thk. Sa'id b. Ğarîr b. Mehdî es-sulemî. 2 Cilt. Mekke: y.y., 1405.
- İbrahim, Mustafa vd. *el-Mu'cemü'l-vasît*. Kahire: Mektebetü'ş-şuruki'd-devliye, 2004.
- İcî, Ebû'l-Fazl Adûdüddin Abdurrahmân. *Şerhu muhtasari'l-Muntehâ me'a hâşiyeti't-Teftâzânî ve'l-Cürcânî*. thk. Muhammed Hasan İsmail. 3 Cilt. Darü'l Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- İltaş, Davut. “Fıkhı Usûlü Yazımında ‘Kelâmçılar Yöntemi Ve Fakihler Yöntemi’ Ayrımlaşmasının Mahiyeti Üzerine”. *Bilimname* 2009/2 (01 Haziran 2009).
- İsfahânî, Ebû Abdullah Muhammed el-'Acî. *el-Kâşif 'ani'l-Mahsûl fi ilmi'l-usûl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- İsfahânî, Ebû's-Senâ'î Mahmûd b. 'Abdurrahman. *Beyanü'l-muhtasari şerhi muhtasari İbni'l-Hâcib*. thk. Muhammed Mazhar Bekâ. es-Su'udiyye: Dârü'l-Medenî, ts.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. Bağdat: Mektebetü'l-Musnâ, 1941.
- Kesgin, Hafsa. “Bâkılânî ve Et-Takrîb ve'l-İrşâd es-Sağîr İsimli Usûl Eseri”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 20/1 (2020), 350-374.
- Koca, Ferhat. “el-Muhtasar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/67-70. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Köksal, A. Cüneyd. *Fıkhı Usûlünün Mahiyeti ve Gayesi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2008.
- Kumaş, Ali - Ümütlü, Mehmet. “Sadruşşerîa'nın Usûl Düşüncesinde Fıkhı Usûlü'nün Mahiyeti”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 17/2 (2017), 75-92.

- Makdisi, George. “Şafii'nin Hukukî Teoloji Anlayışı: Usûl-i Fıkıhın Kökenleri ve Önemi”. çev. Sami Erdem. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13-15 (1997), 264-294.
- Makdisi, George. *Ibn Aqil - Religion and Culture in Classical Islam*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1997.
- Odabaş, Ömer. *İbn Sînâ'da Konu, İlke ve Mesele*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Yükek Lisans Tezi, 2020.
- Okur, Kaşif Hamdi. “Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Fıkıh Alanındaki Tartışma ve Yaklaşımlar”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/23 (2014), 9-31.
- Ovacı, Vahap. “Usûl-i Pezdevî sistematüğinde Hüsün-Kubuh”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/4 (13 Temmuz 2016), 57-67.
- Pezdevî, Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm. *Usûlü'l-Pezdevî (Kenzü'l-vusûl ilâ ma'rifeti'l-usûl)*. thk. Said Bektaş. Beyrut: Darü'l-beşâiri'l-islamiyye, 2. Basım, 2016.
- Râzî, Ebü'l-Fazl Fahreddîn. *el-Mahsûl*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-'Alvânî. 6 Cilt. Riyad: Mu'essesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1997.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullah b. Mes'ûd el-Mahbûbî. *Tenkîhu'l-usûl fî ilmi'l-usûl*. el-Matbaatü'l-Mahmûdiyye et-Ticâriyye bi'l-Ezher, 1356.
- Sağlık, Hacı. “Burhânî Bilimlerin Konu, İlke ve Mesele Ayrımının İbn Sînâ ve Sonrasındaki Bazı Uygulamaları”. *İBAD Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2019), 575-586.
- Sanû, Kutub Mustafa. *Mu'cemu mustalâhati usûli'l-fikh*. Dimeşk: Darü'l-Fikr, 2000.
- Santepe, Erdoğan. “Debûsî'nin Hayatı ve Eserleri”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2008), 143-169.
- Semerkandî, 'Alâeddîn Ebü Bekir. *Mizânü'l-usûl fî netâici'l-'ukûl*. thk. Muhammed Zekî 'Abdilber. Katar: Matâbi'u'd-Dühâl-hadîse, 1. Basım, 1984.
- Shamsy, Ahmed El. “Bridging the Gap: Two Early Texts of Islamic Legal Theory”. *Journal of the American Oriental Society* 137/3 (2017), 505-536.
- Şimşek, Murat. “Mevzû-Mebâdî-Mesâil-Gâye Bağlamında Fıkıh ve Usûlü”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (01 Ekim 2012), 61-80.
- Taftâzânî, Sa'deddîn Mes'ûd b 'Ömer. *Şerhu't-telvih ale't-Tavdih*. b.y.: Mektebetü Şubeyh bi Mısr, ts.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid. *Keşşâfû istilâhâtü'l-fünûn ve'l-'ulûm*. 2 Cilt. Beyrut, Lubnan: Mektebetu Lubnân Naşirûn, 1996.
- Topal, Şevket - Arvas, Mehmet Sait. “Hanefî Usûlündeki Temel Yaklaşımlar (Hicri Altıncı Asrın Ortalarına Kadar)”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (ts.), 175-209.
- Uğur, Seyit Mehmet. “Fıkıh Usûlü Yazımında Memzûc Metot Üzerine Bir İnceleme: İbnü's-Sââti'nin Nihâyetü'l-Vüsûl'ü Örneği”. *Bilimname* 38 (31 Ekim 2019), 689-724.
- Ümütlü, Mehmet. “İbnü's-Sââti'nin Usûl Düşüncesinde Hüküm Teorisine Yaklaşımı”. *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 7/1 (23 Mart 2022), 338-355.
- Yetkin, Hacer. “Usûl Anlayışı Çerçevesinde Debûsî'nin Kelâmî Eğilimi”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/52 (15 Haziran 2017), 27-59.
- Yığın, Adem. “Fukahâ Metodunun Genel Yapısı Üzerine”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/1 (2003), 65-1105.
- Yıldırım, İlyas. “Fıkıh Usûlü Mantık İlişkinin Anatomisi”. *Eskiyeni* 29 (10 Aralık 2014), 49-74.
- Yıldırım, İlyas. “Molla Fenârî: İlmî Kişiliği, Fıkıhla İlgili Eserleri ve Osmanlı Fıkıh Tarihindeki Yeri”. *Türkiye*

Araştırmaları Literatür Dergisi 11/22 (2013), 255-284.

Yılmaz, Ayşegül. *Fıkıh usulünde husün-kubuh: El-Mu 'temed ve el-Mustasfâ karşılaştırması ışığında*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.

Zerkeşî, Ebû 'Abdullah Bedreddin. *el-Bahrü 'l-muhît fi usûli 'l-fikh*. 8 Cilt. Kahire: Dâri' l-kutubî, 1. Basım, 1994.

